

Ewolucja pruskich spisów ludności w latach 1840–1910: metodyka, zakres, znaczenie i problemy¹

Dariusz K. Chojecki^a

Streszczenie. W badaniach historycznych nad ludnością w XIX w. w Prusach, w tym na ziemiach licznie zamieszkałych przez ludność posługującą się językiem polskim i kaszubskim, istotne znaczenie mają spisy ludności przeprowadzane przez Królewskopruskie Biuro Statystyczne w Berlinie, które mimo to nie doczekały się szerszego omówienia. Uwagę skupiano na rzetelności spisów organizowanych przed 1840 r., a następnie na sprawach związanych ze statystyką języka ojczystego. Celem artykułu jest pokazanie zmian w sposobie przeprowadzania spisów, opracowywania danych, implementacji cech i prezentacji wyników w latach 1840–1910, ze zwróceniem szczególnej uwagi na spis z 1871 r. i jego odbiór społeczny, głównie na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim. Badanie w dużej mierze opiera się na monumentalnej *Preussische Statistik* (Statystyka Prus), w której zawarto dokumentację spisową oraz uwagi nadsyłane przez władze prowincjonalne. Ponadto wykorzystano źródła normatywne i dawne opracowania. W artykule dowiedziono, że zasadniczo spisy ludności podlegały ewolucji do 1871 r., a następnie już tylko zmianom w zakresie badanych treści, które omówiono i poddano ocenie. Rewolucją w zarządzaniu danymi było zastosowanie w 1871 r. kart A, które ułatwiły wykonywanie złożonych grupowań statystycznych dla wybranych cech demograficznych. Wdrożeniu nowych rozwiązań towarzyszyło wprowadzenie zasady samospisywania się. Natrafiało ono na przeszkody, szczególnie we wschodnich prowincjach Prus, co przede wszystkim należy łączyć z poziomem wykształcenia i brakiem znajomości języka niemieckiego, głównie ludności polskojęzycznej. Prezentowane wyniki badania powinny być przydatne dla demografów historycznych oraz historyków społecznych i gospodarczych.

Słowa kluczowe: spisy ludności, Prusy, Niemcy, XIX wiek, ludność polskojęzyczna, ludność kaszubskojęzyczna

JEL: B19, C80, J19, N01, N33, N93, O31

¹ Artykuł został opracowany na podstawie referatu wygłoszonego na seminarium naukowym *Przeszłość ku przyszłości – powszechne spisy ludności na ziemiach polskich*, zorganizowanym przez Komitet Nauk Demograficznych PAN we współpracy z Komitetem Nauk Historycznych PAN, które odbyło się 10 marca 2021 r. w Warszawie. / The article is based on a paper delivered at the *Past towards the future – censuses on Polish lands* (Pol. *Przeszłość ku przyszłości – powszechne spisy ludności na ziemiach polskich*) scientific seminar, organised by the Committee on Demographic Studies of the Polish Academy of Sciences in collaboration with the Polish National Historical Committee of the Polish Academy of Sciences, held on 10th March 2021 in Warsaw.

^a Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny, Instytut Historyczny, Polska / University of Szczecin, Faculty of Humanities, Institute of History, Poland. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6071-7033>.
E-mail: dariusz.chojecki@usz.edu.pl.

Evolution of Prussian censuses in the years 1840–1910: methodology, scope, importance and problems

Abstract. The censuses carried out by the Royal Prussian Statistical Office in Berlin are of particular importance for the historical research of the 19th century population in Prussia, including the lands largely inhabited by people who spoke Polish or Kashubian. Nevertheless, these censuses were not discussed in greater detail. Attention was mainly focused on the reliability of the censuses organised until 1840, and subsequently on matters related to the statistics of the mother tongue. The aim of the article is to show the evolution of the method of census taking, data processing, features implementation and the presentation of the results in the years 1840–1910, with particular emphasis placed on the census of 1871 and its reception among the society, mainly on the Polish lands under German rule. The research is largely based on the monumental *Preussische Statistik* (Statistics of Prussia), which contains the census documentation and comments provided by provincial authorities. Moreover, normative sources and older studies were used in the study. The article proves that censuses in general evolved until 1871, and then only the studied content featured changes which were discussed and assessed. A revolution in data management was brought by the use of A cards in 1871, which made it easier to perform complex statistical groupings for selected demographic characteristics. The implementation of new solutions was accompanied by the introduction of the principle of self-enumeration. It encountered obstacles, however, especially in the eastern provinces of Prussia, which is primarily associated with the level of education and the knowledge of the German language among the population, mainly its Polish-speaking members. The results presented in the article should prove useful to historical demographers, and social and economic historians.

Keywords: censuses, Prussia, Germany, 19th century, Polish-speaking population, Kashubian-speaking population

Spis ludności jest bezsprzecznie jednym z najlepszych sposobów, w jaki naród może sam siebie poznać. Tak jak przeciętny kupiec co roku dokonuje inwentaryzacji, aby określić stan swojego majątku, tak państwa muszą od czasu do czasu liczyć swoich mieszkańców, aby dowiedzieć się o swojej prawdziwej wielkości i znaczeniu.²

Ernst Engel (*Preussische Statistik*, 1875, s. 10*)

1. Wstęp

1.1. Cel, zakres badania i pytania badawcze

Chociaż pruskie spisy ludności z drugiej połowy XIX w. cieszą się uznaniem naukowców i są często wykorzystywane w badaniach dziejów ziem polskich pod zaborem pruskim czy ludności polskiej w Rzeszy Niemieckiej, to w polskiej literaturze

² Tłumaczenie tego i pozostałych cytatów w pracy – autor.

przedmiotu trudno znaleźć opracowania bezpośrednio im poświęcone, które ukazywałyby je od wewnątrz i koncentrowały uwagę na zagadnieniach związanych z wytworzeniem danych, a także kontekstem ich powstawania. Celem artykułu jest pokazanie zmian w sposobie przeprowadzania spisów, opracowywania danych, implementacji cech i prezentacji wyników w latach 1840–1910, ze zwróceniem szczególnej uwagi na spis z 1871 r. i jego odbiór społeczny, głównie na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim. Dolna cezura czasowa odnosi się do pierwszego imiennego spisu, który jest uważany za zasadniczo rzetelny, a także przyjmowany za punkt wyjścia do analiz rozwoju ruchów ludności na terytorium monarchii pruskiej i Rzeszy Niemieckiej. Górna cezura czasowa wiąże się z przeprowadzeniem ostatniego spisu ludności przed I wojną światową, w którym posługiwano się jeszcze kategorią *ludności obecnej* (niem. *ortsanwesende Bevölkerung*), będącej odpowiednikiem *ludności faktycznej*, i dokonywano spisywania w porze późnojesiennej czy zimowej, jak to zresztą było w zwyczaju na kontynencie europejskim (von Mayr, 1926). Następne powszechne spisy ludności w Niemczech zrywały z tymi dwiema zasadami, ponieważ były przeprowadzane późną wiosną, a ich wyniki odnosiły się zasadniczo do *ludności zamieszkałej* (niem. *Wohnbevölkerung*) i *stałej* (niem. *ständige Bevölkerung*), stanowiących bardziej przydatne kategorie w badaniach społeczno-demograficznych.

Wraz z upadkiem II Rzeszy oraz głębokimi zmianami ustrojowymi w Niemczech w okresie międzywojennym, urzędy statystyczne krajów związkowych, w tym Prus, coraz bardziej traciły na swej odrębności i niezależności, aby wreszcie w ramach nazistowskiej polityki ujednoczenia państwa zaprzestać wydawania statystyk krajowych. Pośrednio przyczynił się do tego wielki kryzys ekonomiczny z przełomu lat 20. i 30. XX w., zmuszający władze do szukania oszczędności, m.in. wydawniczych. Ostatni tom monumentalnej *Preussische Statistik* (dalej: *Statystyka Prus*), dotyczący ruchu naturalnego ludności w 1929 r., ukazał się w 1930 r., podczas gdy wyników spisu powszechnego z 1925 r. już w ogóle nie opublikowano w tej serii wydawniczej.

Przed przejściem do zasadniczego omówienia tematu należy wyjaśnić, dlaczego spisy ludności przeprowadzane przed 1840 r. pozostawiały wiele do życzenia pod względem dokładności gromadzonych danych i jakie czynniki miały decydujący wpływ na stopniową poprawę jakości spisów ludności. Następnie skierujemy uwagę na ulepszenia dokonywane w latach 1840–1871, szczególnie w siódmej dekadzie XIX w., a za punkt odniesienia przyjęte zostaną zalecenia międzynarodowego londyńskiego kongresu statystycznego z 1860 r. W jakiej mierze Prusy wcieliły w życie te zalecenia? Czy ich wdrażanie natrafiało na opór? Dlaczego podjęto wysiłki, żeby zmienić system agregacji danych spisowych? Jakie to dawało korzyści? W ścisłym związku z dwoma ostatnimi pytaniami pozostaje kolejne: na czym polegało nowatorstwo spisu ludności z 1871 r.? Jak już wspomniano, rok 1871 był punktem kulminacyjnym we wprowadzaniu nowych rozwiązań; w następnych latach pewnej fluktuacji

podlegały cechy społeczno-demograficzne czy też, ściślej mówiąc, zakres treści przedstawianych w *Statystyce Prus*, natomiast nie dokonano zmian o charakterze rewolucyjnym. Warto zatem będzie zapytać o to, dla których cech i w jakim czasie upubliczniono wyniki i skąd brała się niekonsekwencja w przedstawianiu danych spisowych.

Ze względu na rozległość tematyki związanej ze spisami ludności (Gołata, 2018) zamiarem autora jest tylko nakreślenie problematyki z wykorzystaniem podejścia historycznego i heurystycznego. Praca nie rości sobie prawa do miana pełnej syntezy, a do tego operuje szczegółem, co wynika z poruszenia zagadnień niegospodarczych dotąd we współczesnej literaturze przedmiotu. Artykuł ma służyć jako wprowadzenie dla badaczy zamierzających skorzystać z pruskich spisów ludności w opisie historycznych zjawisk demograficznych, społecznych czy gospodarczych.

1.2. Literatura przedmiotu i źródła

Starsza literatura przedmiotu, którą można traktować jako źródłową, zawiera wiele cennych informacji na temat konkskrypcji ludności. Ograniczymy się tu do wskazania w porządku chronologicznym kilku pozycji, które stanowią pierwszorzędne wprowadzenie w interesującą nas problematykę.

W 1861 r. ukazał się obszerny artykuł Ernsta Engela, dopiero co powołanego na dyrektora Królewskopruskiego Biura Statystycznego w Berlinie (niem. Königlich Preussische Statistische Bureau, w 1905 r. przemianowane na Königlich Preussisches Statistisches Landesamt), omawiający metody spisywania ludności ze szczególnym uwzględnieniem tych, które były stosowane w Królestwie Pruskim. Publikacja miała ścisły związek z nakreśleniem programu reform statystyki publicznej. Jej zamierzoną kontynuacją była książka Richarda Böckha (1863), zaufanego współpracownika Engela, która została wydana z okazji międzynarodowego kongresu statystycznego w Berlinie. Böckh, późniejszy twórca cenionej metody szacowania i pierwszych tablic trwania życia dla Prus, na podstawie źródeł archiwalnych przedstawił rozwój statystyki urzędowej w rodzimym kraju, akcentując w zakończeniu potrzebę reform i niechęć lokalnych władz do ich przeprowadzenia.

Dziesięć lat później, z okazji powołania do życia urzędów stanu cywilnego – jakże istotnych dla wytwarzania rzetelnych danych demograficznych, w ramach *Statystyki Prus* ukazało się zbiorcze i uporządkowane opracowanie dotyczące ruchu naturalnego w Prusach w latach 1816–1874. Przygotował je Arthur von Fircks (1879), który po zakończeniu służby wojskowej w stopniu generała był związany z pruską statystyką publiczną. O wartości dzieła Fircksa może świadczyć m.in. to, że polscy badacze z uznaniem odnosili się do jego krytycznych ustaleń, które swoje źródło miały w stwierdzeniach przedstawionych przez Johana Gottfrieda Hoffmana (1839).

Na stulecie działalności Królewskopruskiego Urzędu Statystycznego w Berlinie wydano drukiem obszerny artykuł pióra Emila Blencka (1905), następcy Engela, poświęcony różnym aspektom działalności kierowanej przez niego jednostki. Okolicznościowego charakteru, siłą rzeczy, nie miała już monumentalna kilkuczęściowa rozprawa o statystyce rozpatrywanej w kontekście nauk społecznych, która była dziełem życia Georga von Mayra, wybitnego bawarskiego uczonego i praktyka. Jeden z tomów jego pracy, gruntownie przeredagowany i rozszerzony, wydany pośmiertnie, odnosi się do statystyki ludności i zawiera rozważania na temat spisów ludności wybiegające daleko poza obszar Rzeszy Niemieckiej (von Mayr, 1926).

W polskiej literaturze przedmiotu brakuje szerszych odniesień do cennego źródła, jakim są raporty czy ekspertyzy (niem. *Gutachten*) prezesów rejencji, zawierające informacje na temat przeprowadzanych spisów i propozycje ich ulepszeń. Właściwie tylko Eugeniusz Romer (1919) pokusił się o ich głębszą analizę pod kątem spraw związanych ze statystyką języka ojczystego. Ostatnio wykorzystała je francuska badaczka Morgan Labbé (2007, 2019) w swoich studiach nad zagadnieniami narodowościowymi Prus i Europy Środkowo-Wschodniej. Dodajmy, że *Gutachten* były opatrzone odpowiedziami udzielanymi przez Centralną Komisję Spisową Państwa Prusy (niem. Centralcommission für die Volkszählung im Preussischen Staate) w Berlinie i wraz z nimi zamieszczane we wstępie do wyników spisu ludności w danym tomie *Statystyki Prus* (poza spisem z 1910 r.). Raporty obejmowały m.in. sprawy dotyczące oceny metody spisowej, dostarczania formularzy i instrukcji spisowych, uczestnictwa ludności w akcji spisowej, działalności rachmistrzów spisowych i ich wynagrodzeń, dokładności uzyskanych wyników i wreszcie postulatów dotyczących następnego spisu. Na szczególną uwagę zasługują dwa zestawy ekspertyz z lat 1871 i 1880, które umożliwiają m.in. udzielenie odpowiedzi na pytanie, jak wyglądał stan wdrożenia nowych rozwiązań spisowych po upływie niespełna dekady. Wszystkie raporty i odpowiedzi komisji zostały poprzedzone przedstawieniem szczegółowej dokumentacji spisowej, która również stanowi przedmiot naszego zainteresowania, w szczególności wzory kart spisowych i list gospodarstw domowych. Gros cennych publikacji dotyczących spisów ludności opublikowano w „*Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*” (Czasopismo Królewskopruskiego Biura Statystycznego), od 1905 r. ukazującym się pod nieznacznie zmienioną nazwą: „*Zeitschrift der Königlich Preussischen Statistischen Landesamt*” (Łazowska, 2018).

Nowa literatura przedmiotu dotycząca bezpośrednio spisów ludności w Prusach bądź całych Niemczech w odniesieniu do XIX w. nie jest obfita, mimo że wielu badaczy wykorzystywało wyniki spisów w swoich opracowaniach. Wśród polskich naukowców należy wymienić Bogusława Kaczmarek (1967), Tadeusza Ładogórskie-

go (1969) i Bronisława S. Wojtuna³ (1976), którzy na łamach „Przeszłości Demograficznej Polski” przedstawili krytyczne uwagi co do rzetelności konkskrypcji z pierwszej połowy XIX w. w odniesieniu do Śląska czy całych Prus i skorygowali wyniki spisowe za pomocą równań bilansujących z przyjęciem subiektywnego założenia o równoważeniu się ruchów migracyjnych, zgodnie ze stosownymi przesłankami (Fircks, 1879; Ładogórski, 1969). Ustalenia poczynione przez tych badaczy stanowiły oś narracji dla Andrzeja Piątkowskiego (1990), który podjął się analizy rozwoju populacji miast Prus Zachodnich w latach 1815–1850. Natomiast pruskim spisom ludności rozpatrywanym głównie w kontekście statystyki języka ojczystego (niem. *Muttersprache*) oraz spisom szkolnym uwagę poświęcił Leszek C. Belzyt, najpierw w pracy dotyczącej stanu liczebnego mniejszości narodowych całego kraju (1998), następnie w dość schematycznej monografii wschodnich ziem państwa pruskiego ze skupiskami ludności polsko- i kaszubskojęzycznej (2013). Obie publikacje – z czego pierwsza ukazała się w języku niemieckim – zawierają podobne części wprowadzające oraz bogaty materiał źródłowy o charakterze statystycznym.

Dla osób rozpoczynających studia nad zagadnieniami związanymi z szeroko rozumianą statystyką polskich ziem zachodnich i północnych w XIX w. wprowadzeniem może być przeglądowy artykuł Bożeny Łazowskiej (2018). Czytelnicy zainteresowani możliwościami wykorzystania danych zawartych w pruskich źródłach statystycznych znajdą użyteczne informacje w pracach Stanisława Borowskiego (1969), Stefana Kowala (1982), Czesława Łuczaka (2001), Kazimierza Wajdy (1969, 2000), Mieczysława Kędelskiego (1996), Dariusza K. Chojeckiego (2014, 2020) i wielu innych.

Nowa literatura zagraniczna odnosząca się stricte do XIX-wiecznych spraw spisowych w Prusach również nie jest imponująca, z reguły ma charakter syntetycznego wprowadzenia, a wyjątek stanowią tu prace przywołanej już Labbé, szczególnie monografia z 2019 r., w której autorka poświęca dwa rozdziały na omówienie zagadnień związanych z działalnością Królewskopruskiego Biura Statystycznego w Berlinie oraz polityką statystyczną II Rzeszy Niemieckiej. Te zagadnienia zostały przedstawione przede wszystkim w kontekście spraw narodowościowych, głównie polskich.

Cenne informacje, oparte na bogatym materiale źródłowym, dotyczące przeprowadzania konkskrypcji w Prusach we wcześniejszych latach można znaleźć w rozprawie Rolfa Gehrmana (2000). Stanowią one wycinek rozległego spektrum badań autora.

Natomiast Harald Michel (1985) skupił się na przedstawieniu spisów ludności w Niemczech w latach 1816–1933, w tym w Królestwie Prus w latach 1816–1867: naszkicował ich periodyzację, specyfikę i zakres. Jeszcze większym stopniem synte-

³ Zatrudniony wówczas na Uniwersytecie w Pittsburghu.

tyczności w porównaniu z jego artykułem odznacza się opracowanie dotyczące spisów ludności w epoce kajzerowskich Niemiec autorstwa Wolfganga Gerssa (2010), przygotowane we współpracy z Nadine S. Junghenn. W tej monografii położono nacisk przede wszystkim na opis szacowania stanów ludności (niem. *Fortschreibung der Bevölkerung*) we wczesnej i późnej fazie II Rzeszy Niemieckiej, co do tej pory pozostawało niezgłębione.

Wśród najnowszych prac wyróżnia się artykuł Christine von Oertzen (2017), w którym autorka ukazała istotę danych, techniki ich gromadzenia i opracowywania na przykładzie działań podejmowanych w Królewskopruskim Biurze Statystycznym przed wprowadzeniem maszyn licząco-analitycznych, ze szczególnym uwzględnieniem dokonań Engela. Ta publikacja zawiera też informacje szczegółowe związane z opracowywaniem wyników spisów ludności. Na podstawie m.in. jej ustaleń powstał popularnonaukowy artykuł Tiny Heidborn (2017).

2. Spisy ludności w początkach działalności biura statystycznego (do 1840 r.)

W Prusach przed powołaniem do życia Królewskopruskiego Biura Statystycznego zbieraniem danych statystycznych, w tym pochodzących z konskrypcji, zajmowało się królewskie Generalne Dyrektorium w Berlinie, które pod koniec XVIII w. posiadało siedem departamentów o zróżnicowanych kompetencjach rzeczowo-przestrzennych (Gaziński i Gut, 2014; Gehrmann, 2000; Klinckmüller, 1880; Ładogórski, 1952; Szultka, 2010). Wymiana informacji i uzgodnienia między tymi departamentami okazywały się trudne ze względu na brak wzajemnej życzliwości (Behre, 1905). Wraz ze zmieniającą się rzeczywistością społeczno-gospodarczą i rozrostem administracji centralnej, a także wskutek uwag Leopolda Kruga o potrzebie usystematyzowania statystyki oraz jego przeglądowych dzieł pojawiła się idea powołania do życia Królewskopruskiego Biura Statystycznego, która znalazła poparcie najwyższych władz. Urząd rozpoczął działalność 28 maja 1805 r., ale została ona przerwana okupacją francuską i podjęta na nowo w 1810 r., kiedy kierownictwo powierzono Johannowi Gottfriedowi Hoffmannowi, krytycznie nastawionemu do niektórych projektów Kruga. Nowy dyrektor kładł nacisk na praktyczne wykorzystanie danych do oceny różnych aspektów stanu państwa i weryfikowania określonych teorii (Böckh, 1863; Engel, 1861).

Unowocześnienie sposobu przedstawiania danych ludnościowych wiązało się z odejściem od różnorodnych tabel, które po wypełnieniu treścią były przekazywane przez władze prowincjonalne. Zastąpiły je *Bevölkerungsliste*, tj. zestawienia ruchu naturalnego ludności przygotowywane na podstawie rejestracji kościelnej i przekazywane za pośrednictwem okręgowych deputacji wyznaniowych, oraz *statistische*

Tabellen. W tych ostatnich podawano zestawienia stanu ludności według cech demograficznych przygotowywane na podstawie danych zgromadzonych przez wojskowe i cywilne władze posiadające uprawnienia policyjne, którym powierzono przeprowadzanie spisów na najniższym szczeblu terytorialnym. Sumaryczne dane spisowe były przekazywane do Berlina za pośrednictwem władz rejencyjnych, które nadzorowały działania w terenie, kolportowały materiały i przygotowywały zestawienia z podległych im obszarów z wykorzystaniem dokumentacji nadsyłanej przez landratów (starostów powiatowych).

Po zakończeniu wojen napoleońskich i ustaleniu granic państw na kongresie wiedeńskim Centralne Biuro Statystyczne w Berlinie przystąpiło do przeprowadzania spisów. Ich wartość nie była jeszcze dostateczna, na co wskazywały rozbieżności pomiędzy wynikami uzyskanymi a oszacowanymi na podstawie ruchu naturalnego w okresie międzypisowym (Fircks, 1879; Hoffmann, 1839; Kaczmarek, 1967; Wojtun, 1976). Zostało to poddane szczegółowej analizie przez Ładogórskiego (1969) na przykładzie Śląska. Już Hoffmann (1839) wskazywał, że nawet dziesiąta część ludności mogła nie zostać ujęta podczas spisów. Poprawa jakości spisów następowała skokowo, na co miały wpływ wprowadzenie podatku klasowego w 1820 r. (Fuisting, 1892), decyzja o przejściu na trzyletni cykl spisywania od 1822 r. (dopiero od 1852 r. ta zasada zaczęła obowiązywać w odniesieniu do ludności wojskowej), wreszcie udział w dochodach Niemieckiego Związku Celnego (niem. Deutscher Zollverein) utworzonego w 1834 r. Podjęcie szeroko zakrojonych ujęć kartograficznych i topograficznych również nie pozostawało bez wpływu na stopniowy wzrost dokładności spisów, ponieważ uzyskiwano coraz bardziej kompletne wykazy miejscowości, przysiółków, zabudowań i obiektów wolno stojących (Böckh, 1863).

Nacisk na poprawę jakości danych spisowych wywierało pruskie ministerstwo finansów, które po przeprowadzonych kontrolach list podatku klasowego dostrzegło miejscowe rozbieżności pomiędzy danymi uzyskanymi z rewizji a liczbą ludności wynikającą z list podatku czy spisów. Ministerstwo było zainteresowane wprowadzeniem systemu bieżącej rejestracji stanu ludności, co umożliwiłoby weryfikowanie danych o podatnikach; zmierzało też do stworzenia jednolitej instrukcji spisowej dla całej monarchii. Sprzeciwiał się temu Hoffmann, który dostrzegał rzeczywiste przeszkody, tj. słabość finansową organizacji gminnej, szczególnie widoczną we wschodnich prowincjach monarchii pruskiej, kosztochłonność planowanej sieci registrarów, szczupłość zasobów kadrowych oraz pracochłonność związaną z wprowadzaniem danych do rejestrów z uwzględnieniem momentów krytycznych. W takich okolicznościach bieżące rejestry stanu ludności stały się tylko zaleceniem, na którego realizację w Prusach mogły sobie pozwolić z reguły większe miasta lub bogatsze gminy. Sytuacja właściwie nie uległa zmianie do końca badanego okresu. Tego rodzaju reje-

stry były prowadzone w południowych częściach Niemiec, a w stolicy państwa zaczęły funkcjonować od 1836 r. (Böckh, 1863; Engel, 1861).

Hoffmann (1839) argumentował swój sprzeciw odmiennościami terytorialno-ustrojowymi różnych części monarchii pruskiej. W związku z tym zróżnicowaniem widział potrzebę pozostawienia władzom rejencyjnym autonomii w sprawach spisowych. W rozmowach z ministerstwem finansów przyjęto kompromisowe rozwiązanie, które polegało na wprowadzeniu list ludności (niem. *Einwohnerlisten*), tj. imiennych wykazów mieszkańców sporządzanych podczas spisu. Miały one zastąpić różnego rodzaju rejestry służące do tej pory pomocniczo w pracach spisowych, np. mieszczan, ubogich, podatku klasowego czy gruntowego, i wyeliminować praktyki przeprowadzania spisów na podstawie istniejących rejestrów, bez badań terenowych. Przyjęcie przez radę Niemieckiego Związku Celnego zasady proporcjonalnego podziału wpływów na podstawie liczby mieszkańców spowodowało, że w interesie każdego państwa związkowego było wykazanie najdokładniejszego stanu ludności. Umożliwiły to imienne listy ludności, których stosowanie wdrożono częściowo podczas spisu w 1837 r., a powszechnie – w 1840 r. (Böckh, 1863).

Czynnikiem sprzyjającym poprawie jakości danych było również określenie głównej kategorii ludności spisowej jako *ludności faktycznej* (niem. *faktische Bevölkerung*), nazywanej też *obecną*. Z definicji miano zatem spisywać wszystkie osoby przebywające w momencie spisu w danej jednostce spisowej (Fabricius, 1868). Rozwiązało to problem zakładów pobytu zbiorowego, w których przebywające tam osoby nie zawsze były uwzględniane w pierwszych spisach doby ponapoleońskiej. W tych spisach wystąpiły też problemy z rejestracją ludności ziem dopiero co włączonych do monarchii pruskiej, ponieważ ich mieszkańców początkowo cechował nieufny stosunek do władz w Berlinie (Fircks, 1879). Jednakże nie tylko pojedynczy obywatele unikali spisów lub podawali nieprawdziwe dane. Zdarzało się, o czym wprost informował Hoffmann, że władze gmin zaniżały liczbę ludności, żeby zmniejszyć wymiar obciążeń finansowych. Problem ten był stopniowo eliminowany poprzez wprowadzanie kontroli pospisowych (Hoffmann, 1839).

Udoskonalaniu spisów towarzyszyło rozszerzenie zakresu danych spisowych. W 1831 r. do głównych wyznań, tj. ewangelickiego, katolickiego, mojżeszowego i menonickiego, dodano kategorię *greckie* oraz przygotowano nową tabelę dotyczącą osób głuchoniemych i niewidomych w podziale na płeć i wiek, by uzyskać informacje o liczbie potencjalnych pensjonariuszy domów opieki lub zakładów specjalnych czy osób wymagających opieki. Z kolei ze względów podatkowych wprowadzono grupę wiekową od 14 do 16 lat, a w 1837 r. poszerzono zakres podstawowej zmiennej demograficznej o kolejne warianty związane przede wszystkim z zagadnieniami szkolnymi i wojskowymi – ustanowiono podział na siedem ogólnych i pięć militarnych grup wieku (w przypadku mężczyzn). Wreszcie w przedostatnim spisie po-

przedzającym wprowadzenie list ludności wykazano budynki pełniące funkcję zakładów pobytu zbiorowego; jak już wspomniano, spisywanie przebywających w nich osób natrafiało wcześniej na trudności (Böckh, 1863).

3. Spisy ludności w latach 1840–1910

3.1. Wdrożenie imiennych list i propozycje zmian (1840–1867)

Spis ludności z 1840 r. przyniósł dokładne wyniki. Hoffmann stwierdził, że nie ujęto w nim zaledwie jednego promila ludności przebywającej na terenie monarchii pruskiej (Böckh, 1863). Wpływ na jakość uzyskanych wyników miało gromadzenie danych o ludności zgodnie z ustalonymi dla całego państwa ogólnymi wytycznymi, na co przystał Hoffmann, który niespełna cztery lata później, rozczarowany przejściowym podporządkowaniem biura ministerstwu handlu, przekazał obowiązki szefa urzędu swojemu ulubionemu uczniowi Carlowi Friedrichowi Wilhelmowi Dietericiemu (Puslowski, 1872).

Pierwsze ogólne wytyczne do przeprowadzenia spisu zostały podane do wiadomości przez ministerstwo finansów w porozumieniu z ministerstwem spraw wewnętrznych w cyrkularzu z 14 października 1840 r., a następnie były ponawiane, z pewnymi modyfikacjami, w kolejnych latach spisowych. Na podstawie tablic synoptycznych przygotowanych przez Engela (1861), pokazujących syntetycznie rozwój metodyki spisowej w Prusach w latach 1840–1858, oraz pism okólnych ministrów spraw wewnętrznych i finansów z lat 1852 (*Ministerial-Blatt...*, 1852)⁴ i 1855 (*Ministerial-Blatt...*, 1855)⁵ można stwierdzić, że punktem odniesienia dla ujęć statystycznych przeprowadzonych w piątej i szóstej dekadzie XIX w. stały się ogólne wytyczne spisowe z 6 lipca 1846 r. (*Ministerial-Blatt...*, 1846)⁶. Określały one m.in. sprawy związane z czasem wykonania prac, odpowiedzialnością za te prace, rozróżnieniem ludności cywilnej i wojskowej oraz zamieszkałej, sporządzaniem list ludności, nazywanych też źródłowymi (niem. *Urlisten*), oraz zatrudnianiem sił pomocniczych.

Spisywanie ludności w latach 1840 i 1843 odbywało się przez cały grudzień. W następnych latach spisowych zrezygnowano z tej zasady, a zamiast niej przyjęto, że spis powinien trwać jeden dzień i być przeprowadzony na początku grudnia w ściśle wyznaczony dzień roboczy, co obowiązywało również na początku XX w. Wczesno-

⁴ Cirkular-Verfügung an sämtliche Königl. Regierungen, die am Schlusse des Jahres 1852 zu bewirkende allgemeine Volkszählung betreffend, vom 20. August 1852.

⁵ Cirkular-Erlass an sämtliche Königliche Regierungen, die Aufnahme der Bevölkerungs-Listen im Dezember betreffend, vom 25. Oktober 1855.

⁶ Cirkular-Verfügung an sämtliche Königl. Regierungen, sowie an das Königl. Polizei-präsidium hieselbst, betreffend die Volkszählungen in den Preussischen Staaten von drei zu drei Jahren, vom 6. Juli 1846.

grudniowy termin spisu był uzasadniony stosunkowo niską mobilnością ludności w tym okresie i wiązał się z wczesnym powrotem do domu osób zajmujących się pracą sezonową w rolnictwie, budownictwie czy żegludze. Celowo zrezygnowano z ustalenia daty spisu na sam koniec roku, wskazując na związane z tym komplikacje, które wynikały z częstej w tym czasie zmiany stosunku pracy oraz sprawozdawczych obciążeń administracji. Warto nadmienić, że w austriackich ujęciach ludności od 1869 r. obowiązywał właśnie ten termin (Zyplikiewicz, 2000, 2014), natomiast w Anglii, inaczej niż na kontynencie, spisy przeprowadzano latem (von Mayr, 1926). Przyjęcie reguły jednodniowości wymagało zaangażowania do pracy o wiele większej liczby osób. Dotychczas główny ciężar prowadzenia prac spisowych spoczywał na żandarmach. W szczególnej sytuacji mogli oni być wspierani przez urzędników administracji finansowej i podoficerów za odpowiednim wynagrodzeniem z kasy państwowej, na której uszczuplenie niechętnie patrzyły władze centralne. Biorąc pod uwagę ograniczenia czasowe, ustalono wyjątki od reguły jednodniowości w przypadku bardzo zaludnionych miejscowości (do dwóch dni) i miast powyżej 30 tys. mieszkańców (do trzech dni). Dla tych ostatnich dopuszczono możliwość samospisywania się, co stanowiło pewne novum (*Ministerial-Blatt...*, 1846). W przypadku negatywnych wyników kontroli w danej jednostce czy jej części jeszcze w grudniu musiał być przeprowadzony ponowny (uzupełniający) spis. W późniejszych latach działania związane ze spisami pokontrolnymi mogły być prowadzone do końca stycznia następnego roku (Böckh, 1863). Landratom i prezesom rejencji polecono baczne śledzenie zmian w stanie ludności w jednostkach spisowych i oczekiwano od nich ewentualnego wyjaśnienia podejrzanych odchyłeń od normy (*Ministerial-Blatt...*, 1855)⁷. W ten sposób władze centralne próbowały pośrednio wymusić na władzach lokalnych podejmowanie działań kontrolnych.

Zbieranie danych osób spisujących do list źródłowych odbywało się od domu do domu bądź od posiadłości do posiadłości w danej miejscowości czy miejscu zamieszkania, przy zachowaniu określonych zasad porządkowych. Imienne wykazy były gromadzone dla gmin, samodzielnych obszarów dworskich i obiektów nieskomunalizowanych. Na podstawie odpowiednio opisanego materiału źródłowego wykonywano stosowne zestawienia sumaryczne i przekazywano je władzom powiatowym w formie tabel.

Landraty mogły również przygotowywać zestawienia tabelaryczne dla małych jednostek na podstawie otrzymanych list i z pewnością sporządzały zestawienia powiatowe, a rejencje – okręgowe. Te ostatnie były wysyłane do Królewskopruskiego

⁷ Erlass an sämtliche Königliche Regierungen, Maassregeln zur Erreichung richtiger Resultate bei Volkszählungen betreffend, vom 6. März 1855.

Biura Statystycznego w Berlinie w celu przygotowania końcowych tabel statystycznych prezentujących stan i cechy ludności. Przedstawiony tu obieg informacji ma charakter hipotetyczny; sprawy koncentrowania danych na poziomie rejencji czy powiatów, mimo programowych zaleceń z 1861 r. (Engel, 1861), nie były jeszcze uregulowane w 1864 r. i cechowały się różnorodnością lokalnych rozwiązań (Knapp i Böckh, 1867). W cyrkularzu z 1846 r. nie uwzględniono wskazówek, jak powinien wyglądać proces agregowania danych. Zarządzono tylko, że zaraz po zakończonym spisie należy jego wyniki, jak dotychczas, przedłożyć w formie sumarycznej (*Ministerial-Blatt...*, 1846, s. 121). Co ważne, kategorię zabroniono korzystania z innych rejestrów ludności przy przygotowywaniu spisów – uwzględnione mogły być wyłącznie listy źródłowe. Według wzorca zawierały one dziewięć kolumn, w których podawano: porządkowy numer domu (I), adres domu bądź posiadłości (II), imię (imiona) i nazwisko (u kobiet rodowe) poprzedzone numerem porządkowym (III), pozycję względem głowy gospodarstwa domowego uściśloną odwołaniem do numeru porządkowego nadanego głowie gospodarstwa oraz profesję (IV), ukończony rok życia (V), wyznanie, w przypadku ludności żydowskiej poszerzone o informację o posiadaniu obywatelstwa pruskiego (VI), liczbę mieszkańców domu (VII), datę spisu (VIII) i uwagi (IX) (*Ministerial-Blatt...*, 1846). Prezesi rejencji odpowiedzialni za kolportaż materiałów spisowych mogli dopisywać do powyższego schematu nowe kolumny, szczególnie w odniesieniu do spraw związanych ze statystyką językową, z czego korzystały chociażby władze wschodnich rejencji, żeby otrzymać ilościowy obraz spraw narodowościowych na podległych im obszarach (Belzyt, 2013; Böckh, 1863).

Jakkolwiek użycie list źródłowych wniosło porządek w uzyskiwanie danych spisowych, to czerpane z nich informacje były trudne do objęcia kontrolą, mało doprecyzowane w sprawach relacji rodzinnych, profesji czy obecności podczas spisu, wypełniane od domu do domu. To ostatnie przysparzało kłopotów w dużych miastach, gdzie zaludnienie domów przekraczało swoimi rozmiarami zaludnienie niektórych małych gmin położonych we wschodnich prowincjach Prus (Engel, 1861). Dotychczasowe listy źródłowe stawały się coraz bardziej niewystarczające także ze względu na dynamiczny wzrost liczby ludności i ograniczone zasoby kadrowe spisujących w ramach obowiązków służbowych.

Wszystko to dostrzegł Engel, szef saksońskiego urzędu statystycznego w Dreźnie, który, po śmierci Dieteriego, w 1860 r. otrzymał nominację na stanowisko dyrektora pruskiego urzędu statystycznego w Berlinie, co zresztą nie przeszkodziło mu, jako zdeklarowanemu narodowemu liberałowi, zająć się sprawami politycznymi. Engel przełamywał obowiązujące schematy i stworzył podwaliny pod nowoczesną statysty-

kę ludnościową Prus (von Oertzen, 2017). Nie było to łatwe, nawet w warunkach zmian wynikających z tendencji zjednoczeniowych w Niemczech. Leon Pusłowski (1872, s. 59), członek berlińskiego Królewskopruskiego Seminarium Statystycznego (niem. Königlich Preussisches Statistisches Seminar), kształcącego kadry urzędnicze, świadek tych wydarzeń, stwierdził wprost: „jak to zwykle bywa z nowościami, torowanie im drogi natrafia na trudności, których i tu nie mogło zabraknąć, tak więc statystyczno-ludnościowe reformy Engela tu i ówdzie budziły wątpliwości czy nawet natykały się na otwarty opór”.

W przekraczaniu barier i wdrażaniu nowych rozwiązań, opisanych w programowym dziele poświęconym metodyce spisów z 1861 r., Engel mógł liczyć na władze Berlina, które powołały specjalną komisję do przeprowadzenia w stolicy spisu według nowego sposobu. Działała ona pod przewodnictwem lekarza dr. Salomona Neumanna. O skali zakończonego sukcesem przedsięwzięcia świadczy to, że było ono realizowane w 40 rewirach policyjnych i 1449 okręgach spisowych (Wilke, 2012). Nowy system spisywania zastosowano najpierw w stolicy oraz niektórych innych miastach i powiatach wiejskich (niem. *Landkreis*). Zdaniem Blencka (1905) wdrożono go w całych Prusach w 1864 r. i posłużono się nim trzy lata później. Nie ulega wątpliwości, że postulowane rozwiązania kładły podwaliny pod te, które zastosowano w 1871 r. W przeprowadzeniu niezbędnych reform oraz udoskonalaniu prac spisowych istotną rolę odgrywała Centralna Komisja Statystyczna w Berlinie (niem. Statistische Zentralkommission), powołana przez Engela wkrótce po objęciu urzędu. W jej skład wchodził wybitni urzędnicy i naukowcy, którzy wysuwali propozycje zmian, opiniowali rozwiązania i zapoznawali się z krytycznymi uwagami płynącymi m.in. ze strony prezesów rejencji i landratów. Nowemu dyrektorowi udało się również pozyskać fundusze wzmacniające moce przerobowe urzędu, a także przygotować wydawnictwa statystyczne w taki sposób, by mogły być odbierane przez szeroki krąg czytelników (Böckh, 1863).

W nowo wydawanej od 1861 r. *Statystyce Prus* rezultaty spisów były prezentowane w ujednolicony sposób dla prowincji, rejencji i powiatów, przy czym dla tych ostatnich początkowo w rozbiciu na miasto i wieś, co później stosowano w statystyce ruchu naturalnego (Broesike, 1904b). Ze względów oszczędnościowych, demograficzno-statystycznych i administracyjnych nie przedstawiano wyników dla wszystkich miejscowości. Dane w podstawowym zakresie były prezentowane dla jednostek administracyjnych posiadających prawa miejskie (stan, głównie podział na ludność cywilną i wojskową), w pełnym zaś – dla gmin liczących powyżej 20 tys. mieszkańców (stan i różnego rodzaju cechy). Warto dodać, że wybrane wyniki spisowe publikowano również dla poszczególnych gmin miejskich, wiejskich i obszarów dwor-

skich w prowincjach kraju – pierwszy raz w specjalnym wydawnictwie dotyczącym 1871 r., wydawanym następnie pod nazwą *Gemeindelexikon* (dalej: *Leksykon gmin*) w odstępach, które nie przekraczały dziesięciu lat, zgodnie z zaleceniami londyńskimi z 1860 r. Natomiast bez względu na wielkość jednostki, w której przeprowadzano spis, sposób przedstawiania cech demograficznych zarysowany w 1861 r. nie uległ większym zmianom w kolejnych tomach *Statystyki Prus*, co też świadczy o pomnikowym charakterze dokonań Engela i jego współpracowników.

Pierwsze reformy Engela sprowadzały się zasadniczo do prób wprowadzania trójstopniowego systemu list i formularzy, które miały dostarczać indywidualnych danych lub służyć kontroli zebranego materiału. Uzyskane dane osobowe mogły być wykorzystywane wyłącznie do celów spisowych. Engel wprost wykluczył ich używanie do celów fiskalnych; miały zostać objęte poufnością, dzięki czemu zamierzano w większym stopniu przekonać ludność do akcji spisowych. Podstawę planowanego systemu stanowiły listy gospodarstw domowych (niem. *Haushaltungsliste*) i zbiorowych (niem. *Extralisten*). Ich wzorzec, w porównaniu z poprzednio obowiązującą listą źródłową, został rozszerzony w myśl ustaleń londyńskiego kongresu statystycznego z 1860 r. o precyzyjnie opisane cechy, takie jak: płeć, wiek w latach i miesiącach, wybrane niepełnosprawności fizyczne i psychiczne uniemożliwiające podejmowanie pracy i nauki, stan cywilny, rodzaj pobytu, rodzaj nieobecności, kraj urodzenia poza Prusami, profesja, rzemiosło i stan (niem. *Stand*), pozycja w zawodzie oraz ogólne pytania o posiadanie własności, język, otrzymywanie zasiłków, na które należało odpowiedzieć „tak” albo „nie”, dla uniknięcia nieścisłości (Engel, 1861).

Szeroki zakres cech (choć zabrakło wśród nich określenia stosunku do głowy gospodarstwa, wskazano jedynie porządek wpisów⁸) znalazł później odzwierciedlenie w publikacjach nowej serii *Statystyka Prus* (zob. Łazowska, 2018), wydawanych w zmodernizowanej formie zgodnie z przyjętymi przez Engela założeniami tabelarycznymi i typograficznymi. Rozszerzenie zbioru cech demograficznych i poprawa prezentacji uzyskanych na ich podstawie wyników przyniosły m.in. możliwość konstrukcji tablic trwania życia, jakże ważnych dla firm ubezpieczeniowych, ustalenia urodzeń pozamałżeńskich w kontekście *Moralstatistik*, planowania sieci zakładów opieki psychiatrycznej i ich finansowania. Wprowadzenie nowych list oznaczało też, że od tej pory spisywanie miało się odbywać od gospodarstwa domowego do gospodarstwa domowego, a nie jak wcześniej od domu do domu, co było szczególnie ważne w przypadku dużych, gęsto zaludnionych miast, ponieważ rozbudowane listy

⁸ Wynikało to z faktu, że listy gospodarstw domowych miały być także wykorzystane do uzyskiwania danych z zakładów pobytu zbiorowego. Gwoli ścisłości, administratorów nie wpisywano na nie, poświadczali oni tylko zgodność ze stanem faktycznym.

wymagały większych nakładów pracy. Rozwiązania zmierzały zatem ku wykorzystaniu w pracach spisowych władz policyjnych i komunalnych (Wilke, 2012), a w przyszłości – także ochotników, którzy mieli działać bez wynagrodzenia, z pobudek często patriotycznych, o czym wprost wspominał Engel (1861), niechętny kosztownym rozwiązaniom belgijskim, angielskim i walijskim.

Nowy system obiegu podstawowej dokumentacji zakładał, że po otrzymaniu od władz rejencyjnych materiałów spisowych władze dużych miast i powiatów będą je przekazywać miejscowym zwierzchnościom (niem. *Ortsobrigkeiten*), odpowiedzialnym za ich dalsze rozpowszechnianie wśród osób kierujących zakładami pobytu zbiorowego, w tym koszarami⁹, a także wśród właścicieli i administratorów nieruchomości mieszkalnych (niem. *Hauswirt, Hausbesitzer*). Planowano powierzenie tym ostatnim doręczania list głowom poszczególnych gospodarstw domowych (niem. *Haushaltungsvorstand*) i odbieranie od nich dzień po terminie spisu wypełnionej dokumentacji, w tym specjalnych formularzy dla samodzielnie wykonujących profesję. Pomoc w wypełnieniu list (o ile było to konieczne) osobom niewykształconym lub z niepełnosprawnościami mieli zapewnić za wynagrodzeniem kompetentni mężczyźni zrekrutowani do wykonania tych prac.

Ważną rolę odgrywały listy domów (niem. *Hausliste*), których wypełnianiem mieli zajmować się właściciele, dzierżawcy lub administratorzy zobowiązani do przekazywania danych o stanie nieruchomości (niem. *Grundstücke*) na specjalnym formularzu, odrębnym dla obiektów rolnych. Co istotne, obok funkcji kolportażowej powierzono im, w teorii, również funkcję nadzorczą. Sprowadzała się ona do wypełnienia tabeli kontrolnej dla danych przekazywanych przez głowy gospodarstw domowych, co stanowiło zapowiadaną innowację w pruskiej statystyce ludnościowej. Engel zakładał, że osoby wypełniające listy domów muszą posiadać możliwie najlepszą wiedzę o mieszkańcach budynków, także o tych luźno związanych z danym gospodarstwem domowym, do których można było zaliczyć np. przychodzących na nocleg (niem. *Schlafgänger*). Natomiast kompletność całej dokumentacji planowano sprawdzać z użyciem list miejscowości (niem. *Ortsliste*), którymi dysponowały miejscowe władze policyjne i za ich pomocą miały kontrolować liczbę (oszacowanych na podstawie danych z poprzedniego spisu) dystrybuowanych i zwracanych materiałów. Wykaz uwzględniał obieg dokumentów w odniesieniu do gospodarstw domowych i rodzajów zakładów pobytu zbiorowego w danej miejscowości, na obszarze dworskim itd.

⁹ Organizacja spisu znalazła się już całkowicie po stronie władz cywilnych. Administracja wojskowa przekazywała tylko dane z koszar i innych obiektów zbiorowego zamieszkania położonych na terenie wojskowym. Należy wspomnieć, że w tym czasie gros żołnierzy zamieszkiwało w kwaterach prywatnych (Chojecki, 2014).

W praktyce stosowanie zasady samospisywania się i systemu list wyglądało różnie, co stoi w opozycji do stwierdzenia Blencka (1905), jakoby innowacje miały być wdrożone w Prusach w latach 1864 i 1867. Co ciekawe, taki pogląd prezentują też współcześni badacze, m.in. Michel (1985). Nie ulega wątpliwości, że wprowadzenie zasady samospisywania się było oczkiem w głowie Engela, który we wstępie do *Statystyki Prus* poświęconej spisowi z 1861 r. umieścił nawet wykaz krajów stosujących tę metodę spisową wraz z odpowiednimi aktami prawnymi (*Preussische Statistik*, 1864). W kolejnych dwóch tomach nie wspomniął jednak o trudnościach wynikających z samospisywania się (*Preussische Statistik*, 1867, 1869), a jedynie o tym, że spis z 1864 r. uTORował drogę do dalszych skutecznych działań statystyki ludnościowej. Latem 1861 r. prezydenci prowincji pruskich na żądanie władz centralnych wypowiedzieli się – negatywnie – o możliwości wprowadzenia nowego systemu; wskazali, że do stosowanego można ewentualnie wprowadzić korekty. Sprawie nie sprzyjał też minister finansów, ale później poparł ją minister spraw wewnętrznych. W końcu zawarto kompromis polegający na tym, że w instrukcji spisowej z 1864 r. wprowadzono zapis o dopuszczeniu stosowania nowych list ludności (i tym samym samospisywania) w większych miejscowościach (niem. *grössere Orten*). Jednakże nowe listy miały pełnić tylko funkcję pomocniczą dla list źródłowych przygotowanych według ustalonego wzoru (Knapp i Böckh, 1867).

Z raportów popisowych zarządzonych na styczeń 1865 r. wynikało, że w miastach monarchii niespełna połowa osób została objęta samospisywaniem się (47%). Na ogół sytuacja kształtowała się lepiej w ośrodkach liczących powyżej 10 tys. mieszkańców (łącznie ok. 70%), nie bez związku z umiejętnością czytania i pisania rozpowszechnioną głównie na obszarach silniej zurbanizowanych (Chojecki i Włodarczyk, 2012), a w mniejszym stopniu z zagadnieniami etniczno-narodowościowymi. W skali całego kraju interesujący nas udział był najniższy w Wielkopolsce (20,3%) oraz Prusach Wschodnich i Zachodnich (26,8%), a najwyższy w Westfalii (51,8%), jeśli pominąć Brandenburgię (69%), która pozostawała pod wyjątkowo silnym wpływem Berlina, gdzie już drugi raz wszyscy mieszkańcy zostali objęci nową formą spisu. Z informacji napływających od regionalnych i lokalnych władz wynikało, że częściej na wprowadzenie nowego systemu godziły się administracje zachodnich i środkowych okręgów Prus, a rzadziej – wschodnich, z wyjątkiem rejencji kwidzyńskiej, gdzie jednak nie przeprowadzono próby samospisywania się na obszarach wiejskich. Większość urzędników administracji terenowej optowała za utrzymaniem starych rozwiązań lub wprowadzeniem nowych wyłącznie w miastach, prawdopodobnie dlatego, że dostrzegała problemy związane z niskim poziomem wykształcenia ludności wiejskiej i koniecznym zaangażowaniem większych sił w przeprowadzenie akcji spisowych. Te ostatnie obawy potwierdziły się w raportach styczniowych,

z których wynikało, że wolontariuszy było bardzo niewiele; w miastach akcją spisową przeprowadzali urzędnicy magistratów i deputowani we współdziałaniu z policją oraz opłacone siły pomocnicze, na obszarach dworskich – właściciele ziemscy i ich aparat administracyjny, a na wsi – najczęściej sołtysi wspomagani przez nauczycieli, rzadziej żandarmów. Nauczyciele często byli angażowani do prac spisowych na Mazurach i Kaszubach z powodu nieznamomości języka niemieckiego przez sołtysów lub w ogóle ich braku umiejętności czytania i pisania (także w języku polskim).

W południowych częściach Prus Wschodnich zdarzały się nawet przypadki protokolarnego spisywania na zebraniach, na których głowy gospodarstw ustnie podawały dane. Takie sytuacje były jednak stosunkowo rzadkie. Sygnały o problemach związanych z przeprowadzeniem samospisywania się docierały też z Wielkopolski. Zdziwienie władz budziło to, że mieszkańcy Poznania, Ostrowa Wielkopolskiego, Śremu czy Kościana, tj. miast licznie zamieszkiwanych przez polską ludność, nie wypełnili samodzielnie wszystkich list mimo wprowadzonych udogodnień (dokumentacja lub objaśnienia w języku polskim). W raportach nie podano przyczyny tego stanu rzeczy. Opracowujący je autorzy sugerowali, że przyczyną była nieumiejętność czytania i pisania po polsku. Wśród ludności całej monarchii nadal powszechne były obawy, że spis ma charakter finansowo-podatkowy, choć już od dłuższego czasu przeprowadzano go co trzy lata (Knapp i Böckh, 1867).

Spis z 1864 r. nie przyniósł aż tak rewolucyjnych zmian, jakich należałoby oczekiwać na podstawie programu zmian nakreślonego przez Engela (1861). Listy źródłowe (domów) nadal odgrywały najważniejszą rolę. Za ich wypełnianie odpowiedzialne były osoby, które w danych miejscowościach czy okręgach spisowych wprowadzały do wykazu dane domowników bądź pensjonariuszy na podstawie bezpośredniego wywiadu. Nowum stanowiło wprowadzenie przy okazji spisu w grudniu 1867 r. karteczek z podstawowymi danymi (niem. *Zetteln*), których sortowanie pozwalało szybciej wykonać obliczenia. Engel podpatrzył to proste, acz brzemienne w skutki rozwiązanie podczas pobytu we Włoszech. Zapowiadało ono dalsze zmiany względem pierwotnego projektu z 1861 r. (von Oertzen, 2017). Karteczki wkrótce miały się przekształcić w karty spisowe.

Wypełnianie listy źródłowej nie zawsze odbywało się w miejscu spisywania. Z reguły było to podyktowane dbałością o poprawność zapisów w oryginale. Zdarzało się, że spisujący sporządzali notatki lub zabierali ze sobą wypełnione już karty, aby na spokojnie dokonać wpisów do listy źródłowej, której arkusze mogły być trudne w użytkowaniu przy dużej liczbie wpisów (Knapp i Böckh, 1867). Oczywiście tego rodzaju postępowanie mogło prowadzić do błędów i rodzić podejrzenia o fałszowanie niektórych danych, szczególnie w przypadku drażliwej cechy „język”, wykorzystywanej w monarchii pruskiej do ilościowej oceny stosunków narodowościowych.

Mimo że wzór listy źródłowej został ustalony, to jej forma, a niekiedy i treść przybierały różne postacie. Do tego sposób dokonywania agregacji danych na poziomie powiatu pozostawał nieustalony. Prowadziło to do przechowywania list w różnych miejscach, np. w landraturze, magistracie, siedzibie policji królewskiej, gminie wiejskiej czy okręgu dworskim. Z punktu widzenia centralnego urzędu statystycznego taki stan rzeczy utrudniał, a nawet uniemożliwiał przeprowadzenie kontroli oraz agregowanie danych dla jednostek administracyjnych najniższego szczebla, tj. poszczególnych gmin i obszarów dworskich (Knapp i Böckh, 1867).

Warto przypomnieć, że do Królewskopruskiego Biura Statystycznego w Berlinie spływały wyłącznie dane tabelaryczne przygotowane według określonego wzoru, które nie nadawały się do nowych grupowań (operacje tego rodzaju były możliwe na listach źródłowych, ale bardzo trudne do przeprowadzenia z uwagi na ich sztywny charakter). Pewnym antidotum na opisane tu trudności był zamiar powołania na wzór belgijski lub włoski prowincjonalnych urzędów statystycznych, np. w Poznaniu (dla Wielkopolski), Szczecinie (dla Pomorza Zachodniego), we Wrocławiu (dla Śląska) itd., mających kontrolować materiały spisowe i na ich podstawie przygotowywać opracowania. Pomysł łączył w sobie idee centralizacji i decentralizacji, przede wszystkim zaś zmierzał do uporządkowania systemu statystycznego (Böckh, 1869). Nie został jednak zrealizowany. Zresztą trudno było tego oczekiwać, skoro już w sierpniu 1868 r. ukazało się rozporządzenie ministerialne likwidujące w nowych prowincjach Prus biura statystyczne, których siedziby mieściły się w Hanowerze, Frankfurcie nad Menem i Kilonii. Ich zasoby przejął Berlin (Pusłowski, 1872). Po zjednoczeniu Niemiec centralizacja prac spisowych stała się faktem.

3.2. Wprowadzenie kart spisowych i innych udoskonaleń w spisie z 1871 r.

U podstaw centralizacji prac spisowych leżało wprowadzenie systemu opartego na kartach spisowych A, które w zasadniczej części zawierały szczegółowe informacje tylko o danej osobie. Z treści rozporządzenia ministrów spraw wewnętrznych i finansów z 8 września 1871 r.¹⁰ (*Preussische Statistik*, 1875) wynikało wprost, że przeprowadzenie spisu z wykorzystaniem nowej dokumentacji będzie miało charakter pionierski i siłą rzeczy zrodzi różnego rodzaju problemy. Nie wspomniano o spisie z 1867 r., co pozwala wysnuć wniosek, że podczas tego spisu nie wprowadzono jeszcze w pełni list gospodarstw domowych czy karteczek, o których wspominał Böckh. Nowe karty zawierały prawie cały zbiór cech ustalonych podczas londyńskiego kongresu statystycznego z 1860 r., z wyjątkiem pozycji w gospodarstwie domowym, która była podawana w drukach B i C, oraz języka, który pojawił się dopiero w pro-

¹⁰ Erlass der Herren Minister des Innern und Finanzen vom 8. Sept. 1871 an die k. Bezirksregierungen, betreffend die Vornahme einer allgemeinen Volkszählung am 1. Dezember 1871.

jeckie karty spisowej na rok 1875 (*Preussische Statistik*, 1875). Zestaw cech umożliwił wiele kombinacji przy grupowaniu danych¹¹.

Wraz z powszechnym wprowadzeniem kart spisowych i przyjęciem optymistycznego założenia, że będą one wypełniane zgodnie z zasadą samospisywania się, zrezygnowano z agregowania danych przez władze rejencji, powiatów i innych jednostek. Dla spisu z 1871 r. i następnych przyjęto, że podmiotem agregującym grupującym dane pochodzące z indywidualnych kart spisowych będzie wyłącznie Królewsko-pruskie Biuro Statystyczne w Berlinie. Rozwiązanie to wyeliminowało pośredników uczestniczących w produkcji ostatecznych informacji statystycznych¹² oraz w pewnej mierze odsunęło na bok drażliwe kwestie związane z czaso- i kosztochłonnością, z którymi dotąd borykały się władze lokalne przy opracowywaniu danych z list źródłowych. Pozwoliło także skutecznie kontrolować obieg, wiarygodność i kompletność treści dokumentacji statystycznej oraz dało urzędowi centralnemu możliwość elastycznego zarządzania danymi, zgodnie z bieżącymi potrzebami. Dla przykładu jeśli zachodziła potrzeba, można było wytworzyć informacje o umiejętności pisania w podziale na wiek, płeć, wyznanie, obywatelstwo itd. i przedstawić je w układzie podstawowych jednostek terytorialnych, tj. gmin i obszarów dworskich, a nawet miejsc zamieszkania (niem. *Wohnplätze*) czy (teoretycznie) poszczególnych ulic w danej miejscowości. Umożliwiały to umieszczone w nagłówku kart spisowych hierarchicznie uporządkowane dane adresowe oraz numery okręgów spisowych. Temu nowemu rodzajowi dokumentacji zawdzięczają swój początek wspomniane *Leksykony gmin*, które oprócz informacji o przynależności administracyjnej (m.in. okręgi sądowe i urzędy stanu cywilnego, parafie ewangelickie i katolickie) zawierały podstawowe dane o stanie ludności w podziale na płeć, wyznanie i inne cechy opracowywane w zależności od doraźnych potrzeb.

Zwyczajne karty spisowe były nośnikami znacznie większej liczby informacji, ułożonych odmiennie od tych na listach (cechy w prostszym układzie pionowym, dokładniej oznaczone i umiejscowione), co w przyszłości umożliwiło ich maszynowe przetwarzanie. Innymi słowy, otworzyły nowe możliwości analizowania struktur ludnościowych oraz pozwoliły na wykonywanie operacji sortowania, filtrowania i grupowania. W przypadku monarchii pruskiej czas pojawienia się big data – żeby użyć współczesnego określenia – nastąpił już w 1871 r. (Heidborn, 2017; von Oertzen, 2017). Zasadniczy problem polegał na opracowaniu licznych zbiorów danych ludno-

¹¹ Imię i nazwisko; płeć; miejsce urodzenia – powiat, kraj; data urodzenia i liczba ukończonych lat; stan cywilny; wyznanie; wykonywany zawód, pozycja w zawodzie, gałąź; główny zawód; poboczny zawód; przynależność państwową (nazwa kraju); miejscowość zamieszkania (osoby niezwiązane bezpośrednio z gospodarstwem domowym) – powiat, kraj; umiejętność czytania i pisania; wybrane niepełnosprawności wpływające negatywnie na możliwość kształcenia się i podejmowania pracy zarobkowej.

¹² Władze lokalne przygotowywały zestawienia sumaryczne, które stanowiły podstawę do publikacji wyników tymczasowych.

ściowych zgodnie z przyjętymi schematami. Kadra berlińskiego urzędu była za mało liczna, żeby samodzielnie podołać temu zadaniu. Rozwiązaniem okazała się praca w systemie chałupniczym (sic!).

Do wykonywania dodatkowych grupowań zatrudniano głównie rodziny urzędników średniego szczebla, przede wszystkim ich żony, oraz podoficerów poza służbą czynną, dając im możliwość uzyskania dodatkowego dochodu. Jeszcze na początku XX w. piastujący stanowisko dyrektora Blenck był nieprzychylny wprowadzeniu przetwarzania danych za pomocą maszyn elektrycznych; argumentował, że byłoby to szkodliwe społecznie i politycznie (Blenck, 1892, 1905).

W architekturze nowego systemu dokumentacji statystycznej, który w zasadzie bez większych zmian funkcjonował do 1910 r., podstawę stanowiły karty spisowe A (nieuwzględnione w pierwotnym projekcie Engela z 1861 r.). Wraz z prostym wykazem osób obecnych B, rozbudowaną o wybrane cechy listą osób nieobecnych C oraz ogólnymi wskazówkami D związanymi z wypełnianiem kart i list były przekazywane na kilka dni przed terminem spisu w specjalnej kopercie (niem. *Zählungsbrief*) kierownikom gospodarstw przez rachmistrzów spisowych (niem. *Zähler*), którzy mieli sprawować swój urząd honorowo. Tym samym zrezygnowano z projektowanego wcześniej wykorzystania w spisie właścicieli domów, administratorów i innych zarządzających nieruchomościami mieszkalnymi, spadła na nich tylko odpowiedzialność za wypełnienie formularzy w przypadku kierowania gospodarstwem pobytu zbiorowego. Rachmistrzom powierzono odbieranie materiałów w zamkniętych kopertach, udzielanie wskazówek, a w szczególnych sytuacjach wypełnianie dokumentacji A, B i C – wszystko to w porze popołudniowej po momencie krytycznym, który został wyznaczony na północ z 30 listopada na 1 grudnia 1871 r.¹³

Kolportaż i odbiór odbywał się od domu do domu, od gospodarstwa domowego do gospodarstwa domowego. W związku z jednodniowością spisu zalecono, żeby na jednego rachmistrza spisowego przypadało nie więcej niż 50 gospodarstw domowych. Poza dokumentacją mieszczącą się w kopertach obowiązywały również inne dokumenty niezbędne do właściwego przeprowadzenia spisu i opracowania wyników tymczasowych, tj. nieostatecznych (niem. *vorläufige Ergebnisse*). Należy tu wymienić instrukcję spisową dla władz E, instrukcję spisową dla rachmistrzów F, listę kontrolną dla rachmistrzów G i formularz przeglądowy ogólnych wyników spisu ludności H dla danej gminy miejskiej (niem. *Stadtgemeinde*) czy wiejskiej (niem. *Landgemeinde*) bądź obszaru dworskiego (niem. *Gutsbezirk*) sygnowany przez przewodniczącego miejscowej komisji spisowej. Ten ostatni dokument był przygotowany na podstawie list G (*Preussische Statistik*, 1875).

¹³ Spis planowany na początek grudnia 1870 r. nie odbył się z powodu wojny francusko-pruskiej.

Procedura postępowania została opisana zwięźle i przejrzysto (*Preussische Statistik*, 1875)¹⁴. Przewidywała, że jednostki komunalne, tj. gminy i obszary dworskie, muszą otrzymać materiały spisowe od władz powiatowych najpóźniej do 10 listopada. Władze powiatowe po otrzymaniu instrukcji spisowych miały wysyłać zapotrzebowanie na karty spisowe do Berlina (wszelkie druki były przygotowywane wyłącznie przez drukarnię współpracującą z Królewskopruskim Biurem Statystycznym w Berlinie).

Przeprowadzenie spisu ludności leżało w gestii miejscowych władz. W miastach, w których policja podlegała bezpośrednio władzom królewskim, magistraty i policja zostały zobligowane do wspólnego przeprowadzenia spisu. W gminach wiejskich policja miała pomagać w przeprowadzeniu spisu według wskazówek władz powiatowych; na obszarach dworskich uprawnienia policyjne posiadali właściciele majątków (Albrecht, 1927). W jednostkach komunalnych, o ile zachodziła taka potrzeba, można było powołać komisje spisowe pod przewodnictwem danej osoby, a jeśli nie zdecydowano się tego uczynić, to obowiązek kierowania pracami spisowymi spoczywał na miejscowych władzach (niem. *Ortsbehörde*). Ustalono, że komisje spisowe muszą powstać do 1 listopada, tj. najpóźniej na miesiąc przed przeprowadzeniem spisu. Do ich zadań należało wydzielenie okręgów spisowych (pojedyncze miejsca zamieszkania i zakłady pobytu zbiorowego powinny stanowić odrębne okręgi), przyjmowanie i instruowanie rachmistrzów, którzy przed spisem mieli przeprowadzić wizję lokalną, sprawdzanie formularzy, sporządzanie ogólnych zestawień związanych z wynikami spisu i przekazywanie materiałów spisowych władzom powiatowym do 20 grudnia. Podział na okręgi i ustalenie składów komisji spisowych miały być wykonane do 15 listopada.

Za pomocą listy kontrolnej G sprawdzano, czy jakieś gospodarstwa domowe nie zostały pominięte, a ewentualne uzupełnienia wprowadzano według stanu na 1 grudnia. Pełna lista kontrolna podlegała uwierzytelnieniu. Wypełniona i sprawdzona dokumentacja spisowa A, B i C była pakowana do odpowiednio oznaczonych kopert i razem z listami kontrolnymi G i wykazami dla jednostek komunalnych H wysyłana w skrzyniach do Królewskopruskiego Biura Statystycznego w Berlinie do 15 lutego 1872 r. Na ich podstawie urząd przeprowadzał kontrolę otrzymanych materiałów, z czym było również związane prowadzenie korespondencji wyjaśniającej z władzami powiatowymi i niższego szczebla, a następnie opracowywał ostateczne wyniki (niem. *endgültige Ergebnisse*), w tym wykonywał złożone grupowania. Opracowanie wyników *Statystyki Prus* i *Leksykonów gmin* zajmowało ok. czterech lat, co wynikało z ogromu nakładów pracy. W 1901 r., a zatem kiedy już od dawna funkcjonowały te procedury, pierwsze ostateczne wyniki obejmujące wycinek prac ukaza-

¹⁴ Instruction für die Behörden; Instruction für die Zähler.

ły się po 11 miesiącach od daty spisu ludności (Blenck, 1905), uzyskane bez przetwarzania maszynowego.

Inaczej rzecz się miała w przypadku wyników tymczasowych, za których przygotowanie były odpowiedzialne władze powiatowe i rejencyjne, co z grubsza odpowiadało dawnym rozwiązaniom. Na podstawie list kontrolnych G (przed przekazaniem ich do Berlina) służby podległe landratom sporządzały sumaryczne zestawienia dla powiatów według formularza H, tj. w podziale na gminy i obszary dworskie z uwzględnieniem miejsc zamieszkania; w przypadku powiatów miejskich (niem. *Stadtkreis*) zestawienia obejmowały obszar właściwego miasta i wyodrębnione z niego miejsca zamieszkania, np. zabudowania, przedmieścia, wolno stojące młyny i wiatraki, barki itd. Wykazy te były następnie przekazywane władzom rejencyjnym, które poddawały je kontroli i po wyjaśnieniu ewentualnych nieścisłości sporządzały zestawienie zbiorcze dla całego okręgu administracyjnego, a następnie wysyłały je do stolicy. Królewskopruskie Biuro Statystyczne w Berlinie publikowało wyniki w miarę szybko – w pierwszym kwartale lub na początku drugiego kwartału roku pospisowego, co było istotne z punktu widzenia spraw finansowych, ustrojowych i komunalnych.

Wyniki tymczasowe, które w danej jednostce terytorialnej mogły – ale nie musiały – różnić się pod względem wartości od ostatecznych, odnosiły się do liczby zamieszkań domów, innych zamieszkań obiektów, gospodarstw domowych, gospodarstw zbiorowych, ludności obecnej w podziale na płeć oraz osób nieobecnych podczas spisu (drugi i ostatni raz w 1875 r.), a od 1900 r. – także ludności wojskowej. Zawierały też informacje o liczbie jednostek komunalnych według ich rodzaju. Wyniki każdego spisu powszechnego były publikowane w specjalnym, kolportowanym do władz prowincjonalnych wydawnictwie, w którym zgodnie z preferowanym w *Statistycze Prus* kryterium administracyjnoprawnym uwzględniono podział na poszczególne powiaty i gminy miejskie w rejencjach. Natomiast kryterium ludnościowe zastosowano w ten sposób, że wydzielono gminy wiejskie liczące powyżej 2 tys. mieszkańców, żeby wziąć pod uwagę także te miejscowości, które mimo braku praw miejskich mogły odznaczać się funkcjami usługowo-przemysłowymi typowymi dla świata miejskiego i dążyć do zmiany swego statusu; gwoli ścisłości ówczesne gminy wiejskie bardzo rzadko tworzyły związek komunalny kilku wsi i z reguły miały niewielką powierzchnię (Chojecki i Włodarczyk, 2012). To ostatecznie rozwiązanie zastosowane przy prezentowaniu wyników tymczasowych wpisywało się w zalecenia londyńskiego kongresu statystycznego i było stosowane w *Statistik des Deutschen Reichs* (dalej: *Statystyka Rzeszy Niemieckiej*).

Nie sposób tu przedstawić wszystkie aspekty związane z organizacją spisu według nowych zasad, które w swej treści i formie nawiązywały do zaleceń kongresu londyńskiego, nowoczesnych ujęć ludnościowych w Belgii (realizowanych od 1846 r.),

wczesnych wytycznych Engela i późniejszych uwag Knappa i Böckha. Gros ustaleń poczynili członkowie Centralnej Komisji Statystycznej w Berlinie, o której powołanie już na początku swojej kadencji zabiegał Engel. Nie ulega wątpliwości, że katalizatorem zmian była nowa sytuacja geopolityczna. Wygrana Prus i sojuszników w wojnie z Francją rozbudziła uczucia patriotyczne; w Berlinie liczono, że entuzjazm narodowy da się wykorzystać do przeprowadzenia nowatorskiego spisu, który był wielkim wyzwaniem. W propagującym przedsięwzięcie piśmie Engela adresowanym do dziennikarzy i kaznodziei nie zabrakło odniesień do powyższego: „[...] owych listonoszy [rachmistrzów] będzie 120 tysięcy, faktycznie cała armia, dobrze zorganizowana i uporządkowana, składająca się z mężczyzn różnych stanów i profesji, od najniżej do najwyżej stojących w hierarchii społecznej, przepelnionych przekonaniem, że uczestniczą w wielkim dziele patriotycznym. – Bo tak jest w istocie” (*Preussische Statistik*, 1875, s. 10*)¹⁵. Jak było w rzeczywistości, pokazała obfita korespondencja pospisowa spływająca, zgodnie z wymogami zarządzenia¹⁶, od władz rejencyjnych do Centralnej Komisji Spisowej w Berlinie.

3.3. Spis w 1871 r. na ziemiach z ludnością polsko- i kaszubskojęzyczną

Uwagi pospisowe spływały ze wszystkich części monarchii pruskiej (*Preussische Statistik*, 1875). Ich całościowe omówienie wymagałoby odrębnej publikacji. Nasza uwaga zostanie skoncentrowana na ziemiach z ludnością polsko- i kaszubskojęzyczną, obejmujących obszar Pomorza Gdańskiego, Krajny, części Kujaw, Wielkopolski, Prus Wschodnich (Warmia i Mazury) i Górnego Śląska, których znaczna część, z wyjątkiem dwóch ostatnich, należała wcześniej do Rzeczypospolitej¹⁷.

Zgodnie z pruską racją stanu Polacy w zasadzie nie byli dopuszczani do pełnienia wyższych funkcji w rejencjach, landraturach czy magistratach, w związku z czym opinie dotyczące spisu były formułowane wyłącznie przez urzędników pochodzenia niemieckiego. Poruszały one wiele aspektów, wśród których na pierwszy plan, obojętnie, wysuwano sprawy związane z oceną nowej metody spisowej. U większości prezesów rejencji znalazła ona zrozumienie (rejencje gdańska, poznańska i bydgoska). Jednakże wszyscy podkreślali, że wprowadzenie nowych rozwiązań wymagało zaangażowania znacznie większych sił, szczególnie urzędników, w tym nauczycieli na obszarach wiejskich, gdzie ludność odznaczała się zwykle niższym stopniem wykształcenia, a często brakiem podstawowej umiejętności czytania i pisania. Stało to na przeszkodzie sprawnemu przeprowadzeniu akcji spisowej. Znalezienie odpo-

¹⁵ Ansprache, betreffend die Volkszählung im Deutschen Reiche am 1. December 1871 und ihre wünschenswerthe Unterstützung durch die Presse und die Kanzel.

¹⁶ Erlass der Herren Minister des Innern und Finanzen vom 8. Sept. 1871 an die k. Bezirksregierungen, betreffend die Vornahme einer allgemeinen Volkszählung am 1. Dezember 1871.

¹⁷ Dla przejrzystości narracji w nawiasach będzie podawana jednostka administracyjna, z której pochodzą dane uwagi.

wiednich kadr do obsadzenia komisji spisowych nie było problemem w miejscowościach zamieszkałych przez inteligencję życzliwie nastawioną do innowacji, szczególnie w miastach, w których licznie zamieszkiwała ludność niemiecka (rejencja bydgoska), co stanowiło regułę. Gorzej kształtowała się sytuacja w ośrodkach miejskich z przewagą ludności polskiej, np. w Gnieźnie, gdzie dla akcji spisowej udało się pozyskać zaledwie sześć osób, z których cztery miały się prawidłowo wywiązać z powierzonych zadań. W tym przypadku sprawa implementacji nowych rozwiązań rozbijała się głównie o rozumienie treści materiałów spisowych, które sprawiało problemy także osobom wykształconym.

Przygotowanie dokumentacji w języku polskim – według sprawozdających – nie gwarantowało powszechnego zrozumienia jej treści przez odbiorców, szczególnie przez Mazurów i Górnoślązaków (rejencje gąbińska, królewiecka i opolska, a w tej ostatniej szczególnie starostwo bytomskie), którzy w zdecydowanej większości posługiwali się potocznym językiem polskim i rzadko posiadali znajomość języka literackiego, urzędowego czy naukowego, w czym istotną rolę odgrywały uwarunkowania historyczne wiążące się z procesami osadniczymi. Nie inaczej wyglądała sytuacja na wiejskich obszarach Kaszub, cechujących się wyjątkowo wysokim stopniem zasiedlenia. W przeciwieństwie do pozostałych ziem stwierdzono tam jawną niechęć do uczestnictwa w pracach spisowych (niem. *Unlust*) – tak wysoką, że władze lokalne nie zdecydowały się przekazać materiałów spisowych poszczególnym głowom gospodarstw domowych przez rachmistrzów czy urzędników (powiat kartuski). Notatki, które stanowiły podstawę do późniejszego wypełnienia dokumentacji A, B i C, sporządzano na podstawie ustnych wywiadów przeprowadzanych od domu do domu.

Samospisywanie się, fundament nowej metody, napotykało też przeszkody uwarunkowane odrębnością wyznaniowo-kulturową. Egzemplifikację tego problemu może stanowić próba rekrutowania przez miejscowe władze rachmistrzów spisowych spośród ludności żydowskiej na obszarach wiejskich, co miało swoje racjonalne uzasadnienie w fakcie jej wyższego poziomu alfabetyzacji (w źródle mowa o *mądrości* – niem. *Klugheit*), ale wywołało społeczny opór, u podstaw którego leżało przeświadczenie, jakoby niegodne było spisywanie chrześcijan przez niechrześcijan (powiat bytomski). Nie dziwi zatem propozycja, żeby na obszarach wiejskich powrócić do stosowania starego systemu nieprzewidującego samospisywania się i tworzenia komisji spisowych, a opartego wyłącznie na działaniach aparatu urzędniczego (rejencja bydgoska).

Można przypuszczać, że część uwag na temat tworzenia dokumentacji w języku polskim była na wyrost, szczególnie w przypadku Górnego Śląska. Zauważyła to Centralna Komisja Spisowa Państwa Prusy, zdaniem której „[...] mieszkańcy kilku gmin i niemało rodzin w kilku miejscowościach wypełniło po polsku karty spisowe”

(*Preussische Statistik*, 1875, s. 33*), a zastrzeżenia władz pojawiły się już z chwilą otrzymania formularzy. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy przedstawione negatywne opinie pozostawały w związku z działaniami germanizacyjnymi.

W źródle urzędowym nie pojawiają się informacje, z których można by wnioskować o celowym postępowaniu władz wobec ludności polsko- i kaszubskojęzycznej (poza podważaniem celowości dokumentacji w języku polskim). Trudno też dostrzec opór wobec działań spisowych o podłożu narodowościowym. Prezes rejencji bydgoskiej zapatrywał się nawet optymistycznie na uczestnictwo Polaków w następnej akcji spisowej. W wyjaśnieniu tej kwestii może pomóc zbadanie szczegółowych materiałów archiwalnych, na podstawie których powstał syntetyczny przekaz, zapewne opracowany przez Centralną Komisję Spisową w Berlinie.

Niemniej należy zwrócić uwagę na to, że w karcie spisowej A z 1871 r. zabrakło w ogóle pytania o język (*Preussische Statistik*, 1875). Mimo że pojawiło się ono w projekcie karty spisowej na rok 1875 jako *Familiensprache* (kategoria pierwszy raz użyta powszechnie w spisie z 1861 r.; mało przydatna, bo odnosząca się tylko do głowy rodziny), wyniki statystyki językowej zostały opublikowane dopiero dla 1890 r. (Belzyt, 2013; Labbé, 2019). Wskazuje to pośrednio na istnienie rozbieżności interesu statystycznego i polityczno-narodowego, a konkretniej na ukryty konflikt pomiędzy Engelem, starającym się respektować zalecenia londyńskie z 1860 r., a Ottonem von Bismarckiem. Żelazny Kanclerz – jak można przypuszczać – w czasie dokonującego się zjednoczenia Niemiec nie był zwolennikiem przedstawiania danych o mniejszościach etniczno-narodowych zamieszkujących obszar państwa. Ich ujawnienie mogłoby osłabić ideę jedności niemieckiej bądź służyć deprecjonowaniu wysiłków polityki germanizacyjnej, realizowanej następnie w ramach kulturkampfu. Innymi słowy, Bismarck wywarł skuteczny nacisk na członków Centralnej Komisji Statystycznej w Berlinie.

O ile prace spisowe nie napotykały większych trudności w miastach, szczególnie tych z dużym udziałem ludności niemieckiej, o tyle na wsi problem samospisywania rysował się bardzo wyraźnie, nie tylko z powodu różnic w poziomie wykształcenia, lecz także braku zaangażowania lokalnych społeczności. Jednym z wpływających na to czynników był brak możliwości propagowania akcji spisowej z ambon kościołów katolickich na obszarze podległym biskupowi Mieczysławowi Ledóchowskiemu – wtedy jeszcze nastawionemu ugodowo do władz pruskich (Feldman, 1980) – co wiązało się z jego decyzją o wykorzystywaniu mównic tylko do głoszenia treści religijnych, o czym informował prezes rejencji bydgoskiej. Warto dodać, że na przełomie listopada i grudnia 1871 r. na łamach polskiego „Dziennika Poznańskiego” nie pojawiła się żadna wzmianka o spisie, choć gwoli ścisłości trzeba wspomnieć, że w niemieckim „Posener Zeitung” sytuacja wyglądała tak samo, mimo przygotowania w listopadzie stosownych materiałów przez Engela. Świadczy to wymownie o braku

zainteresowania prasy przedsięwzięciem spisowym, przynajmniej na obszarze Wielkopolski.

Z raportów nadesłanych przez rejencje wynikało, że na terenach wiejskich w wielu przypadkach nie udało się utworzyć komisji spisowych, więc ciężar prac musiał zostać przeniesiony na miejscowe władze, a te z kolei sięgały głównie po pomoc nauczycieli, pisarzy sądowych, urzędników skarbowych itd. Dodatkowe obciążenie pracami było nierzadko przyjmowane niechętnie przez urzędników. Właściciele ziemscy i ich personel administracyjny również nie byli zainteresowani akcją spisową (rejencja poznańska). Braki w obsadzie komisji spisowych prowadziły do tego, że część rachmistrzów została obarczona ponadwymiarowymi obowiązkami – podlegało im przeszło 50 gospodarstw domowych, niekiedy ok. 100, w dodatku rozproszonych w terenie. Ponadto rachmistrzowie często musieli sami wypełniać dokumentację spisową A, B i C (rejencje bydgoska, gabińska, gdańska, królewiecka, opolska i poznańska) lub starać się o uzyskanie dokładnych danych o dacie urodzenia, szczególnie w przypadku ludności żydowskiej lub słabo wykształconej (rejencja poznańska), wskutek czego prace trwały znacznie dłużej.

W związku z tym ze strony honorowych rachmistrzów padały deklaracje, że nie będą brać udziału w następnym spisie, chyba że za stosowną opłatą (rejencja poznańska). Wysuwano wprost propozycje, żeby w przyszłym spisie opłacić rachmistrzów, najlepiej z kasy państwowej, ponieważ sytuacja finansowa wielu małych gmin była słaba (rejencja opolska). Można przypuszczać, że najczęściej opłacano rachmistrzów w północnej części Wielkopolski, gdzie część osób zaangażowanych w prace spisowe z 1867 r. odmówiła honorowego uczestnictwa w 1871 r., a uzasadniała to tym, że poprzednie rozwiązania były prostsze (rejencja bydgoska). Natomiast nie ulega wątpliwości, że wdrażanie nowego systemu – podobnie jak podczas spisu z 1864 r. (Knapp i Böckh, 1867) – napotykało największe przeszkody na wschodnich rubieżach Prus zamieszkiwanych oprócz Niemców przez polskojęzycznych Mazurów, a także Litwinów. W kształtowaniu się takiego stanu rzeczy istotną rolę odgrywały rozproszone osadnictwo i wyjątkowo wysoki w skali całego kraju stopień rustykalizacji (rejencja gabińska).

W reakcji na nadesłane uwagi Centralna Komisja Spisowa Państwa Prusy rozważała m.in. przyjęcie zasady tworzenia okręgów spisowych wyłącznie w miejscowościach liczących powyżej 500 mieszkańców (rzecz nie doszła do skutku, ograniczono jedynie liczbę gospodarstw przypadających na jednego rachmistrza do ok. 40). Sygnały płynące od władz lokalnych również nie pozostały bez znaczenia dla wyrażenia przez komisję pozytywnej opinii na temat możliwości opłacania rachmistrzów na obszarach o rozproszonym osadnictwie lub słabiej wykształconej ludności (ale rząd nie zgodził się na finansowanie wynagrodzeń z kasy państwa). Komisja zauważyła potrzebę przekazania władzom lokalnym zarówno wykazów osób i gospodarstw

domowych, które stanowiłyby punkt wyjścia do zaprowadzenia bieżącej rejestracji meldunkowej, jak i specjalnych formularzy pozwalających przygotować własną statystykę na podstawie wyników spisu. Ponadto zwróciła uwagę na wykorzystanie nauczycieli w propagowaniu wiedzy o spisie wśród uczniów, którzy przekazaliby ją swoim rodzicom czy opiekunom (co wcielono w życie; Blenck, 1888, 1892; *Preussische Statistik*, 1875, 1883).

Wiele trudności, które pojawiły się przy przeprowadzeniu spisu w 1871 r., nie wystąpiło już podczas spisu w 1880 r. (*Preussische Statistik*, 1883). Jednakże nie udało się wyeliminować problemów z tworzeniem komisji spisowych. Aby temu zaradzić, władze lokalne częściej sięgały po finansowanie prac rachmistrzów spisowych, szczególnie na obszarach wiejskich z ludnością polsko- i kaszubskojęzyczną (rejencje bydgoska, gąbińska, gdańska, królewiecka, opolska i poznańska). W środkowej i południowej części Wielkopolski jedynie w Poznaniu, Lesznie, we Wschowie i w kilku innych miastach udało się utworzyć komisje spisowe, a w większości wystąpiły problemy ze skompletowaniem ich składu. Dlatego zaangażowano tam w znacznym stopniu personel magistratów, a z landratur płynęły głosy o potrzebie finansowania działań rachmistrzów, żeby zyskać wysokiej jakości dane (rejencja poznańska).

Na taki stan rzeczy raczej nie miał większego wpływu prowadzony od kilku lat kulturkampf, z którym m.in. były związane próby rugowania języka polskiego z nauczania religii. W sprawozdaniach rejencyjnych to zagadnienie zostało przemilczane, a w raporcie ze spisu z 1885 r. pojawia się nawet stwierdzenie, że ludność polska w Poznańskim – podobnie jak duńska w Szlezewiku-Holsztynie – co do zasady wykazywała gotowość do przekazywania informacji rachmistrzom, ale nie wypełniała dokumentów spisowych z powodu nieznamomości języka niemieckiego (Blenck, 1888). Pewne jest, że wśród ludności uboższej i niewykształconej powszechnie były obawy o podniesienie podatków w związku ze spisem, o czym w 1880 r. wspominali prezesi rejencji bydgoskiej i poznańskiej. Zjawisko to nie było nowością. Występowało również na innych obszarach Prus, także podczas spisu przeprowadzonego w 1890 r. (Blenck, 1892). Prezes rejencji opolskiej stwierdził wprost, że większa część mieszkańców okręgu w ogóle nie wykazała zainteresowania spisem (*Preussische Statistik*, 1883, LIV), a największe trudności pojawiły się w „polskim” Bytomiu, w którym Niemiecy robotnicy dniówkowi mieli ponoć lepiej sobie radzić z wypełnianiem dokumentacji spisowej niż kupcy czy urzędnicy posługujący się na co dzień językiem polskim (*Preussische Statistik*, 1883). Okolice tego miasta zasłynęły również z długo okazywanej niechęci ludności do działań spisowych (Blenck, 1892). Na obszarze Wielkopolski podczas spisu w 1875 r. brak zaangażowania najbardziej dał o sobie znać w powiecie szamotulskim, w którym ponad 2/3 mieszkańców stanowili Polacy (rejencja poznańska). Jego starosta donosił, że na 50 tys. rozdanych kart spi-

sowych tylko 2 tys. zostało wypełnionych przez głowy gospodarstw domowych, czyli 1/25. Jak widać, czynnik etniczny nie determinował braku współpracy, która zdaniem Centralnej Komisji Spisowej Państwa Prusy wymagała poświęcenia dwóch kwadransów raz na pięć lat.

Komentarz komisji do sytuacji zaistniałej w powiecie szamotulskim sprowadzał się do ogólnikowego stwierdzenia: uczestnictwo będzie lepiej wyglądać, jeśli zostanie podniesiony poziom wykształcenia oraz zostanie pobudzony i wzmocniony duch patriotyzmu (*Preussische Statistik*, 1882). Wprawdzie w 1880 r. w raporcie z prac spisowych nie wspomniano już bezpośrednio o powiecie szamotulskim, ale prezes rejencji poznańskiej zaznaczył, że nadal udział ludności w pracach spisowych jest niezwykle niski (*Preussische Statistik*, 1883, LII). Wypowiedzi z innych części Prus również zawierały narzekania na niewielki stopień uczestnictwa ludności, szczególnie wiejskiej, w interesujących nas pracach, z tą jednak różnicą, że nie były tak dosadnie formułowane jak przez przedstawicieli wschodnich rejencji. Niemniej liczba uwag napływających do komisji od władz wschodnich rejencji zmniejszyła się wyraźnie w porównaniu ze spisem z 1871 r., a wyniki uzyskane w 1880 r. i następnych latach uznano za całkiem zadowalające.

3.4. Kontynuacja i zmiany w spisach ludności w latach 1875–1910

Dla spisów powszechnych ludności w Niemczech, w tym w Prusach, istotne znaczenie miały regulacje, które były efektem prac Komisji ds. Dalszego Doskonalenia Statystyki Związku Celnego (niem. Kommission zur weiteren Ausbildung der Statistik des Zollvereins). Zasiadali w niej przedstawiciele centralnych krajowych urzędów statystycznych. Ich zadaniem było przedkładanie Radzie Związkowej (niem. Bundesrat) określonych propozycji. Ważną rolę w komisji odgrywali Engel i Böckh. Pod ich wpływem przyjęto wiele rozwiązań wychodzących naprzeciw oczekiwaniom Prus, jeszcze zanim doszło do proklamacji II Rzeszy.

Na XII posiedzeniu komisji 2 lutego 1870 r. zapadły decyzje, które podano do wiadomości w formie sprawozdania niespełna dwa tygodnie później (*Statistik des Deutschen Reichs*, 1873)¹⁸. W sprawozdaniu określono m.in. zakres wymaganych danych, główną kategorię ludności spisowej – *obecną* czy też *faktyczną*, sposób zbierania danych od gospodarstwa domowego do gospodarstwa domowego oraz czas przeprowadzenia spisu w 1870 r. (który, jak wspomniano, nie odbył się z powodu wojny francusko-pruskiej). Co ważne, ustalono wtedy, że spisy w krajach Związku Celnego będą się odbywać co pięć lat w roku kalendarzowym zakończonym na „0”

¹⁸ Protokolle über die Verhandlungen der Kommission zur weiteren Ausbildung der Statistik des Zollvereins. Berlin, in den Jahren 1870 und 1871: 12. Sitzung am 1. Februar 1870; Berichte der Kommission zur weiteren Ausbildung der Statistik des Zollvereins, Nr. 1.: Bericht in Betreff der Volkszählungen, Berlin, den 12. Februar 1870.

i „5”. Pozwoliło to osiągnąć pewną zgodność ze spisami przeprowadzonymi w Ameryce Północnej, Dani, Norwegii, Szwajcarii i Hiszpanii. Jednak zasadniczym powodem przyjęcia tego rozwiązania było zapewnienie wykonalności i rzetelności prac spisowych. Uprzedni trzyletni rytm nie pozwalał na wdrożenie nowych rozwiązań. Z kolei z dziesięcioletniego cyklu zrezygnowano w związku z dzieleniem wpływów z ceł na poszczególne kraje związkowe na podstawie liczby ludności; w opinii ich przedstawicieli taki okres był zbyt długi dla aktualizacji klucza podziałowego.

Wszystkie te postanowienia miały charakter unifikacyjny i doprecyzowujący. Dodatkowo wprowadzono postanowienie, które pozwoliło zachować pewnego rodzaju autonomię centralnym krajowym urzędem statystycznym. Zostało ono zawarte w wykładni tajnego radcy von Könneritza z 23 maja 1870 r., który stwierdził:

[...] to prawda, że wszystkie rządy związkowe są zobligowane do przestrzegania tej samej procedury we wszystkich istotnych punktach, ale każdemu rządowi gwarantuje się wolność działań w odniesieniu do szczegółów procedury spisowej, treści przepisów i instrukcji, zewnętrznego układu i formy formularzy, a także redagowania instrukcji, które mają być na nich umieszczone. Są akceptowane, wręcz preferowane wszelkie odchylenia wynikające ze zwyczaju i innych uwarunkowań lokalnych, które bez szkody dla jakości uzyskanych wyników pozwalają osiągnąć istotną dokładność i porównywalność danych (*Statistik des Deutschen Reichs*, 1873, s. 430)¹⁹.

Przyjęta wykładnia pozwalała implicite poszczególnym krajom związkowym wytwarzać również dane statystyczne na podstawie cech bądź kombinacji, które nie wchodziły do kanonu ustalonego przez Radę Związku, z czego korzystały m.in. Prusy. Źródła tej elastyczności wypływały z braku regulacji prawnych wyższego rzędu, ponieważ w rozpatrywanym okresie spisy ludności w Niemczech nie miały umocowania ustawowego, inaczej niż np. w Anglii czy Stanach Zjednoczonych, a ich podstawą były partykularne rozwiązania: w Prusach – zarządzenia ministrów spraw wewnętrznych i finansów oraz autorytet władz policyjnych (von Mayr, 1926). Krajowe urzędy statystyczne mogły również przedstawiać lub gromadzić dane ograniczone tylko do określonego obszaru administracyjnego, na którym dane zjawisko występowało, co było raczej rzadko praktykowane, a także zezwalać władzom lokalnym na uzyskiwanie specjalnych danych podczas przeprowadzania spisu, co z kolei zdarzało się dość często. I tak Centralna Komisja Spisowa Państwa Prusy przyjmowała i rozpatrywała wnioski z prośbami o rozszerzenie treści karty A, np. o pytania dotyczące spraw mieszkaniowych, edukacyjnych, czasu przybycia i pobytu itp., lub wnioski o uwzględnienie przy grupowaniu danych podziału na okręgi wyborcze, statystyczne, wyznaniowe i inne – przede wszystkim w dużych miastach. Tylko pomiędzy 1 stycz-

¹⁹ Auszug aus dem Protokoll der siebenten Sitzung des Bundesrathes des Zollvereins (§ 91 der Protokolle der Session von 1870, betr. Zollvereins-Statistik).

nia 1901 r. a 1 października 1904 r. do Królewskopruskiego Biura Statystycznego w Berlinie wpłynęło 1013 próśb tego rodzaju, głównie od władz powiatowych, następnie kościelnych, miejskich i innych (Blenck, 1905).

Ewolucję spisów powszechnych w Prusach w dobie Rzeszy wilhelmińskiej można prześledzić zarówno na podstawie zmian w treści i formie kart spisowych A czy list B (C), jak i modyfikacji wprowadzanych w prezentacji pogrupowanych danych stanowiących końcowy produkt działań spisowych, przy czym prymarne znaczenie miały te pierwsze. Należy wspomnieć, że w spisie z 1875 r. i następnych zrezygnowano z listy C wprowadzonej w 1871 r. Dane imienne o osobach stale i czasowo obecnych oraz czasowo nieobecnych w gospodarstwie domowym zaczęto umieszczać w jednym wykazie B (podczas spisu w 1875 r.²⁰ wyjątkowo w karcie A), co uprościło procedurę spisywania i zaoszczędziło pracy rachmistrzom. Wreszcie w 1895 r. i następnych latach spisowych zawężono listę B do osób obecnych podczas spisu, a zrezygnowano z podziału na stale i czasowo obecnych (*Preussische Statistik*, 1875, 1882, 1883, 1888, 1893, 1897, 1903, 1908, 1913a). Można powiedzieć, że pruscy statystycy stojący na czele berlińskiego urzędu raczej nie byli zwolennikami stosowania w badaniach demograficznych kategorii *ludności zamieszkałej*. W grę wchodziły względy czysto praktyczne: eliminacja elementów wiążących się z kategoriami *ludności czasowo obecnej* i *nieobecnej* pozwalała wygospodarować więcej miejsca na liście B i skupić uwagę na innych ważnych zagadnieniach, np. sprawach językowych, militarnych, rodzinnych, wyznaniowych, w tym heterogeniczności małżeństw (Blenck, 1888).

Chociaż w każdej karcie spisowej było miejsce na podanie charakterystyk wykonywanego zawodu (zawsze: *Beruf, Stand, Erwerb, Gewerbe*), to zasadniczo takie charakterystyki nie były wykorzystywane do wykonywania odpowiednich grupowań, m.in. z uwagi na ich lakoniczność, niejednoznaczność i brak precyzji. Służyły głównie celom kontrolnym i identyfikacyjnym. Do przedstawienia aktywności zawodowej, źródeł utrzymania, osób utrzymujących i utrzymywanych, statusu zawodowego, zawodów, gałęzi, działów gospodarki narodowej i wreszcie różnego rodzaju przedsiębiorstw, w tym gospodarstw rolnych i leśnych itd., służyły spisy zawodowe z rozbudowanym formularzem pytań, które co do zasady przeprowadzano w czerwcu, niezależnie od spisów ludności. Pierwszym spisom zawodowym, połączonym ze spisami ludności, zarówno z 1861 r., jak i 1875 r., daleko było do doskonałości. Dopiero ogólnoniemieckie spisy z lat 1882, 1895 i 1907 przyniosły istotną poprawę jakości danych. Warto wspomnieć, że w odróżnieniu od spisów ludności spisy zawo-

²⁰ Przejściowo zmieniono nazewnictwo kart: karta A obejmowała wykaz osób obecnych i nieobecnych, a karta B odnosiła się do indywidualnych danych osób spisywanych oraz prowadzących samodzielnie działalność zarobkową. Zamiana ta była związana z połączeniem spisu ludności ze spisem zawodowym. Z uwagi na stopień komplikacji i znaczne obciążenie rachmistrzów spisowych później zrezygnowano z jednoczesnego przeprowadzania spisów ludności i spisów zawodowych.

dowe miały umocowanie ustawowe. Dostarczały informacji demograficznych, m.in. o stanie ludności, płci, mobilności przestrzenno-zawodowej (1907 r.) i innych, częścię z uwzględnieniem podziału na prowincje i rejencje, rzadziej zaś powiaty i duże miasta. Ich organizacją zajmował się Cesarski Urząd Statystyczny w Berlinie (niem. Kaiserliches Statistisches Amt; GerSS, 2010; Hohls, 1991; von Mayr, 1926).

Tablica. Cechy demograficzne uwzględnione w pruskich spisach ludności

Cechy	1871	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910
A	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak
B	tak	nie	tak	tak	tak	nie	tak	tak	tak
C	nie	nie	nie	nie	tak	nie	tak	tak	tak
D	tak	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie
E	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie	nie	nie
F	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie	nie	nie
G	nie	nie	nie	nie	nie	nie	tak	nie	nie
H	tak	nie	tak	nie	nie	tak	tak	tak	tak
I	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	nie	tak

Uwaga.

A – imię i nazwisko, stosunek do głowy gospodarstwa domowego, płeć, stan cywilny, data urodzenia (wiek), charakterystyka zawodowa, wyznanie, obywatelstwo

B – gmina urodzenia (niem. *Geburtsgemeinde*)

C – język ojczysty (niem. *Muttersprache*)

D – wykształcenie szkolne – podstawowa umiejętność czytania lub pisania (niem. *Schulbildung*)

E – miejscowość zamieszkania (niem. *Wohnort*)

F – miejscowość pobytu (niem. *Aufenthaltsort*)

G – miejscowość pracy (niem. *Arbeitsort*)

H – niepełnosprawność uniemożliwiająca pracę lub naukę (niem. *Gebrechlichkeit*)

I – liczba dzieci urodzonych przez zamężne, owdowiałe i rozwiedzione kobiety

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Blenck (1905) i *Preussische Statistik* (1908, 1913a).

Teoretycznie najwięcej danych można było uzyskać podczas spisu w 1871 r., a następnie w latach 1880, 1890, 1900 i 1910, a najmniej – w 1895 r. Uwidacznia się tu dziesięcioletni cykl obfitości, co można tłumaczyć ograniczonymi możliwościami przetwarzania dodatkowych danych w krótkich odstępach czasu oraz absorbującymi pracami nad kolejnymi *Leksykonami gmin* w latach 1885, 1895 i 1905. W każdym spisie brano pod uwagę takie cechy, jak: stosunek do głowy gospodarstwa domowego, płeć, stan cywilny, data urodzenia (wiek), wspomniana już charakterystyka zawodowa, wyznanie i obywatelstwo (tablica). Nie oznaczało to bynajmniej, że w każdej karcie czy na liście spisowej pytania były ujęte w ten sam sposób. Najmniej kłopotów przy uzyskiwaniu danych sprawiały płeć, stan cywilny i wyznanie, gorzej wyglądała sytuacja z wiekiem, który w pierwszych czterech spisach miał być określony poprzez podanie dokładnej daty urodzenia, a w następnych, z wyjątkiem 1890 r., także liczby ukończonych lat, szczególnie w sytuacji, gdy występował problem z ustaleniem czasu urodzenia (karta A). Ten brak konsekwencji, osobliwy dla pierwszych

spisów, podczas których znacznie więcej osób mogło mieć problemy z podaniem dokładnej daty urodzenia, musi budzić zdziwienie. Pokazuje też, że Centralna Komisja Spisowa Państwa Prusy z czasem pogodziła się z tym, że przekazywane dane nie zawsze będą zgodne z jej oczekiwaniami. Wspomnianym zmianom w karcie towarzyszyła istotna modyfikacja sposobu grupowania. W *Statystyce Prus* dla 1890 r. i następnych lat spisowych obok istniejącego podziału na kalendarzowe roczniki urodzenia wprowadzono podział na grupy wieku, co bez wątpienia ułatwiło porównywalność danych w czasie i przestrzeni.

Brak konsekwencji uwidocznił się również w przypadku spraw związanych z obywatelstwem (niem. *Staatsangehörigkeit*), które najpierw były regulowane zarządzeniem królewskim z końca 1842 r., a następnie prawem związkowym z czerwca 1870 r. (Trevisiol, 2004). W karcie z lat 1871 i 1875 podpowiadano przynależność do państwa Prusy, w następnym spisie pytanie o obywatelstwo było sformułowane na zasadzie negacji („Jeśli nie jesteś Prusakiem, to kim?”), w spisie z 1885 r. była już tylko mowa o obywatelstwie, a odpowiedź pojawiła się w instrukcji, wreszcie od 1890 r. wskazywano jasno, że należy wpisywać oznaczenie „D” – Deutschland, nawet jeśli mieszkano w kraju związkowym Prusy. Spisywani często nie wypełniali tego pola oznaczeniem literowym. W tej sytuacji braki interpretowano jako deklarację niemieckiego obywatelstwa (Blenck, 1892). W 1900 r. i następnych latach spisowych wskazanie obywatelstwa wymuszono pytaniem o przynależność do Rzeszy Niemieckiej, dodając w nawiasie: „tak albo nie!” (1900 r.). Poprzez treść kart próbowano zatem wpływać na realizację idei jedności narodu niemieckiego i zacierać regionalne partykularyzmy. Dla uzupełnienia obrazu warto dodać, że to właśnie w drugiej połowie lat 80. XIX w., wraz ze wzrostem nastrojów nacjonalistycznych, doszło do rugów pruskich, czyli wydalania Polaków nieposiadających obywatelstwa pruskiego, głównie z Wielkopolski (Bade, 2004; Łuczak, 1988).

W spisach ludności podstawowymi jednostkami obserwacji były, oprócz osób, gospodarstwa domowe i zbiorowe (niem. *Haushaltungen*). Informacje pozwalające charakteryzować formy współzamieszkiwania zazwyczaj otrzymywano z list B, w których podawano stosunek członków do głowy gospodarstwa domowego według porządku ustalonego w instrukcji spisowej (głowa, żona, syn, córka, inny krewny, parobek, zakwaterowany żołnierz itd.). Wyjątkiem od tej reguły był spis z 1880 r.²¹, podczas którego informację o pozycji podawano wyłącznie w karcie A, a więc wskazywano bezpośrednio na rodzaj relacji łączącej członka lub członków z głową gospodarstwa domowego (rodzinna, pracownicza, mieszkaniowa). Postulował to Blenck, który w 1882 r. objął po Engelu stanowisko dyrektora pruskiego urzędu statystycz-

²¹ W 1890 r. stosunek do głowy rodzinnego gospodarstwa domowego podawano w dwóch odrębnych kartach, tj. A dla osób obecnych i A dla osób czasowo nieobecnych, a także na liście B.

nego. Wzorem swego poprzednika chciał się wyróżnić i wydał obszerny *Denkschrift* poświęcony spisowi planowanemu na 1880 r. Przedstawił w nim propozycję, żeby zbadać relacje łączące osoby, które nie były spokrewnione czy spowinowacane z głową gospodarstwa domowego. Pozwoliłoby to pokazać pewien aspekt życia korników, czeladzi, kostników, przychodzących na nocleg, osób pozostających w nieformalnych związkach itd. Ta śmiała propozycja nie znalazła zrozumienia u członków Centralnej Komisji Statystycznej w Berlinie (Blenck, 1879)²². Za sprawą Blencka w *Statystyce Prus* rozszerzono zakres prezentowania danych o gospodarstwach domowych i zbiorowych. Opracowanie wyników spisu z 1880 r. dostarczyło unikatowych danych o statusie członków gospodarstw domowych (rodzina, pracownicy, wynajmujący), z uwzględnieniem podziału na powiaty. W następnych spisach informacje o liczbie ludności w pojedynczych, rodzinnych i zbiorowych gospodarstwach były przedstawiane już tylko dla rejencji i miast liczących powyżej 20 tys. mieszkańców, dla których od 1900 r. zaczęto ponadto prezentować dane o obsadzie osobowej gospodarstw domowych (w poszczególnych wariantach 2, 3 itd. do 11 osób i więcej)²³.

Poszerzenie układu danych o wielkość rodzinnych gospodarstw domowych pozostawało w związku z regresem urodzeń, który dał o sobie znać na przełomie XIX i XX w., co wywołało zaniepokojenie wśród rządzących i szeroką dyskusję (Chojecki, 2015, 2016). Z pewnością to zjawisko – ważny element transformacji demograficznej – stanowiło przesłankę modyfikacji karty spisowej w 1910 r. Dodano wówczas pytanie o liczbę urodzonych dzieci, łącznie z urodzeniami martwymi, i liczbę żyjących dzieci. Było ono adresowane do zamężnych, wdów i rozwiedzionych. Dlaczego pominięto panny? W grę mogły wchodzić m.in. kwestie obyczajowe, w tym swego rodzaju pogarda dla dzieci urodzonych ze związków pozamałżeńskich i ich matek, która była dość rozpowszechnionym zjawiskiem przed wybuchem I wojny światowej, ponadto nie uchodziło pytać panny, czy urodziła dziecko. Warto dodać, że wyniki tej statystyki zestawiono ze statystyką języka ojczystego, co pozostawało również w związku z rozszerzeniem listy B o kolumnę odnoszącą się do *Muttersprache*. Zestawienie wykazało znaczne różnice w potencjale rozrodczym ludności polskiej i niemieckiej. Przykładanie coraz większej wagi do spraw związanych z rodziną zaoocowało także tym, że w 1910 r. dla rejencji pruskich podano dane liczbowe odnoszące się osobno do głów, małżonków, synów, córek oraz innych członków rodziny w gospodarstwach domowych.

²² Do artykułu dodano jako załącznik obszerny *Denkschrift* liczący 70 stron (odrębna numeracja stron: 1–70), zatytułowany *Die Aufgaben des Zählwerks im Deutschen Reiche am Ende des Jahres 1880. Unter besonderer Berücksichtigung preussischer Verhältnisse*.

²³ Z podaniem liczby osób dla danego wariantu.

Zainteresowanie sprawami rodziny w kontekście kulturowym znalazło swój wyraz w prowadzeniu statystyki małżeństw heterogenicznych wyznaniowo, nazywanych ówczesnie *mieszanymi*, i ich potomstwa do 16. roku życia (zamieszkującego wspólnie z rodzicami). Sam pomysł nie był nowy. Już w 1864 r. przeprowadzono pierwsze badania (*Preussische Statistik*, 1867), ale obejmowały one jedynie ewangelików i katolików (Fircks, 1887). Zagadnienia małżeństw heterogenicznych i konfesji zrodzonych w nich dzieci pojawiły się w wynikach spisu ludności z 1885 r. i następnych, aczkolwiek należy zauważyć, że we wszystkich ujęciach ludności po 1867 r. istniała możliwość przeprowadzenia tego rodzaju badań. Wymagały one wstępnej selekcji materiału źródłowego, którą ułatwiło wprowadzenie w 1885 r. do listy B rubryki o wyznaniu, co miało również funkcję kontrolną. O tej kombinowanej statystyce, rzadko wykorzystywanej w badaniach i przedstawianej ubogo na poziomie powiatów, ponieważ podawano jedynie liczbę małżeństw heterogenicznych wyznaniowo (od 1895 r.), dość enigmatycznie wyraził się opracowujący ją Fircks (1887, s. 165): „W ostatnich czasach w porównaniu z poprzednimi stosunki wyznaniowe zyskały jeszcze większe znaczenie. Dlatego też statystyka urzędowa obserwuje ich zmiany bardziej starannie i wnikliwie niż wcześniej”. Skąd ta docieklivość? Prawdopodobnie jej źródło tkwiło w kulturkampfie, którego ostrze było wymierzone w katolicyzm mający – zdaniem Żelaznego Kanclerza – rozsadzić jedność Niemiec. Objęcie badaniem małżeństw niejednorodnych wyznaniowo oraz konfesji zrodzonych z nich dzieci mogło dostarczyć odpowiedzi na pytanie, czy preferowany przez państwo ewangelicyzm umacniał się w Prusach kosztem katolicyzmu, judaizmu i innych wyznań.

Obok już wymienionych cech o charakterze stałym w pruskich spisach ludności dość często pojawiała się *miejsce urodzenia* (niem. *Geburtsort*), która po 1885 r. została zastąpiona bardziej precyzyjnym określeniem, a mianowicie *gminą urodzenia* (niem. *Geburtsgemeinde*). Pozwoliło to m.in. wyeliminować niejasności wynikające z tego, że w danym powiecie mogły występować dwie miejscowości o tej samej nazwie. Jedynie w latach 1875 i 1895 Centralna Komisja Statystyczna w Berlinie nie wzięła pod uwagę tej cechy. Natomiast w 1910 r., mimo że widniała ona w karcie A, w *Statystyce Prus* nie opublikowano dla niej wyników, co paradoksalnie można łączyć z obfitością wyników spisów z lat 1900 i 1905. Dla tych ujęć ludności informacje o miejscu urodzenia przedstawiono w kontekście wieku i płci z uwzględnieniem podziału geograficznego na prowincje i landy oraz położone na ich obszarze ośrodki wielkomiejskie. Wycinkowe wyniki badań zawierające tę cechę i język ojczysty, jakże ważne z punktu widzenia dziejów ludności polskiej, kaszubskiej czy mazurskiej, opracowano dla obszaru przemysłowego Zagłębia Ruhry oraz wykorzystano do przedstawienia struktury dzieciństwa w 1910 r. w *Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat* [Rocznik Statystyczny Państwa Prusy] (1912, 1913, 1914).

Z powodu braku powszechnej rejestracji meldunkowej, obok statystyki ruchu wędrownego szacowanej na podstawie metody ruchu naturalnego ludności (niem. *Differenzmethode*), statystyka miejsca urodzenia (niem. *Gebürtigkeit*) stanowi, przy wielu zastrzeżeniach, główne źródło wiedzy o procesach migracyjnych zachodzących na obszarze poszczególnych powiatów, rejencji czy prowincji w latach 1871–1910. Dla tych ostatnich jednostek administracyjnych oszacowano wymianę ludności pomiędzy nimi, wyliczoną na podstawie statystyki urodzenia z uwzględnieniem oczekiwanego przeciętnego trwania życia (Keller, 1931).

Przemieszczenia ludności można również analizować w kontekście innych cech spisowych, a mianowicie miejscowości zamieszkania i miejscowości pobytu. Wprawdzie do 1890 r. informacje o nich wchodziły w skład podstawowej dokumentacji spisowej, jednak z powodów opisanych wcześniej straciły na znaczeniu; porzucając od ujęcia ludności w 1885 r. w *Statystyce Prus* zrezygnowano z przedstawiania wyników stanu populacji z wykorzystaniem tych cech. Odtąd nie podawano już liczby *ludności zamieszkałej* (niem. *Wohnbevölkerung*, pierwotnie: *Ortsbevölkerung*), w skład której wchodziła *ludność stale obecna* (niem. *ständig anwesende Bevölkerung*) i *czasowo nieobecna* (niem. *abwesende Bevölkerung*). Dla kategorii *ludności zamieszkałej* nie przeprowadzano badań pod kątem różnorodnych cech (z wyjątkiem płci), tak jak to czyniono w odniesieniu do kategorii *ludności obecnej* (niem. *anwesende Bevölkerung*).

Należy jeszcze wspomnieć, że jednorazowe wprowadzenie do karty A pytania o miejscowość pracy, co nastąpiło w 1900 r., dało możliwość udzielenia odpowiedzi na podstawowe pytanie, w jakim stopniu miejsce wykonywanej pracy pokrywało się z miejscem zamieszkania, a to z kolei pozwoliło w przybliżeniu określić stopień ruchów ludności o charakterze wahadłowym, szczególnie w aglomeracjach (Brosike, 1904a).

Dla władz prowincjonalnych istotne znaczenie miały informacje o niepełnosprawności uniemożliwiającej wykonywanie pracy lub naukę. Informacje takie pozwalały podejmować racjonalne decyzje związane z infrastrukturą i opieką społeczną. Dlatego w kartach A pojawiało się w większości spisów pytanie o to, czy spisywana osoba jest niewidoma, głuchoniema, cierpi na zaburzenia psychiczne bądź jest upośledzona umysłowo (zgodnie ze współczesną terminologią). W odniesieniu do zagadnień związanych ze zdrowiem psychicznym najpierw wydzielono kategorie *blödsinnig* (osoby z upośledzeniem umysłowym od urodzenia bądź od wczesnych lat) i *irrsinnig* (osoby z zaburzeniami psychicznymi zaistniałymi w późniejszym okresie życia). Podane tu w nawiasach doprecyzowania pojawiły się w karcie A z 1880 r., a wcześniej w instrukcji spisowej z 1871 r. W 1880 r. dookreślono, jaka osoba powinna zostać uznana za niewidomą: ta, która została dotknięta brakiem bądź utratą obuocznego widzenia, tj. *blind auf beiden Augen* (o niedowidzeniu nie

było mowy, zapewne były brane pod uwagę ciężkie przypadki wykluczające wykonywanie pracy lub naukę). Stosowane dookreślenia nie były nowe, funkcjonowały np. w spisie z 1867 r. (*Preussische Statistik*, 1869). Z kolei w dwóch ostatnich ujęciach ludności wprowadzono rozróżnienie na *Geisteskrank* (osoba z zaburzeniami psychicznymi) i *Geistesschwach* (osoba z upośledzeniem umysłowym), bez adnotacji o niemożności wykonywania pracy lub nauki, co sprawia pewną trudność w prowadzeniu porównań w czasie. Choć ta zmiana odzwierciedlała ówczesny rozwój wiedzy psychiatrycznej, to w instrukcjach spisowych nie doprecyzowano obu kategorii, czyli pozostawiono nieskrępowany wybór głowom gospodarstw domowych bądź rachmistrzom. Wyniki tej wybiórczej statystyki niepełnosprawności najpełniej opracowano na podstawie danych z 1910 r. W grupowaniu danych uwzględniono wtedy płeć, wiek, wyznanie oraz zawód i branżę, a także różne kombinacje niepełnosprawności w podziale na powiaty (*Preussische Statistik*, 1913b). Na ile to zainteresowanie niepełnosprawnością było podyktowane względami humanitarnymi, a na ile wynikało ze zdobywającej sobie podatny grunt myśli eugenicznej (Schmidt, 2007), pozostaje bez odpowiedzi.

Nie ulega wątpliwości, że najbardziej problematyczne wśród cech spisowych okazały się wykształcenie szkolne i język ojczysty. Pierwsza cecha, o charakterze „cywilizacyjnym”, pojawiła się tylko podczas spisu w 1871 r., druga, o charakterze „narodowym” (szeroko dyskutowana w literaturze przedmiotu, w związku z czym autor czuje się zwolniony z obowiązku szczegółowego jej omawiania), dopiero w 1890 r. i trzech ostatnich spisach ludności (Belzyt, 1998, 2013; Labbé, 2019; Romer, 1919; Stępiński, 2006; Wajda, 2000; Weber, 1914). Predykaty ujęte w cudzysłów wskazują na ich znaczenie i zarazem drażliwość. Wykształcenie szkolne zawarto w prostym pytaniu o umiejętność czytania i pisania osób w wieku powyżej 10 lat, co doprecyzowano w instrukcji spisowej. W Prusach obowiązek szkolny wprowadzono w 1717 r., jednak wyniki spisu pokazały, że w wielu przypadkach był to tylko zapis na papierze, a poziom alfabetyzacji pozostawiał wiele do życzenia, zwłaszcza na obszarach dworskich – w majątkach junkrów, którzy stanowili zaplecze monarchii pruskiej – i na obszarach z ludnością polsko- i kaszubskojęzyczną objętych „misją cywilizacyjną” Prus, nie wspominając o rzetelności udzielanych odpowiedzi (Chojceki i Włodarczyk, 2012).

Dla dopełnienia obrazu dane o umiejętności czytania i pisania zbierano podczas rekrutacji w ramach powszechnego obowiązku wojskowego. Siłą rzeczy odnosiły się one do wąskiej grupy młodych mężczyzn, a i tak ukazywały znaczny, bo ponadpięcioprocentowy, udział analfabetów we wschodnich rejencjach Prus, w okręgach bydgoskim i kwidzyńskim wahający się od 10% do 15%, a w poznańskim – od 15% aż do 26% (Andree i Peschel, 1878; Koch, 1879). W grę wchodziło tu jeszcze zagadnienie, w jakim języku posiadano umiejętność czytania i pisania, choć w instrukcji spisowej

z 1871 r. nie rozpatrywano tego aspektu. Wyniki spisu stanowiły asumpt do podjęcia szeroko zakrojonych działań na rzecz rozwoju edukacji powszechnej.

Blenck próbował przekonać Centralną Komisję Statystyczną w Berlinie do umieszczenia w projekcie spisu ludności na rok 1880 pytania o stopień wykształcenia szkolnego (niem. *Schulbildungsgrad*), ale bez powodzenia. Optował również za tym, aby w karcie spisowej pojawił się język rodzinny (niem. *Familiensprache*):

W 1871 roku z powodów politycznych, które wówczas miały ogromne znaczenie, nie uwzględniono języka rodzinnego; jest konieczne i nie budzi to również wątpliwości, by w karcie spisowej umieścić odnoszące się do niego pytanie i po raz pierwszy ustalić, jak wygląda sprawa z rozmieszczeniem w Rzeszy Niemieckiej grup językowych, skoro pozostają one w ścisłym związku [w oryginale: eng verwandt] z przynależnością państwową, miejscem urodzenia, miejscem zamieszkania, a o co nigdy nie pozwolono sobie zapytać (Blenck, 1879, s. 10).

Blenck, pełniący wówczas funkcję radcy rejencji i sekretarza komisji, odważył się o to zapytać. Pozostali wybitni członkowie Centralnej Komisji Statystycznej w Berlinie (w liczbie 28), którzy w większości reprezentowali różne ministerstwa, a także dyrektor Cesarskiego Urzędu Statystycznego w Berlinie Karl Becker i przywoływany już wielokrotnie Engel po dyskusji odbytej pomiędzy 16 a 18 września 1879 r., bez podania jakiegokolwiek uzasadnienia, postanowili usunąć punkty dotyczące wykształcenia i języka ojczystego z propozycji Blencka zawartej w dziale *Co należy spisać jego Denkschrift*. Była to *harte Schule der politischen Gründen*, którą Blenck odebrał przed właściwym objęciem funkcji dyrektora Królewskopruskiego Biura Statystycznego w Berlinie.

Dekadę później, po odejściu Bismarcka ze sceny politycznej, Blenck powrócił do swojej idée fixe, z tą jednak różnicą, że zamiast postulowanej *Familiensprache* pojawiła się w karcie *A Muttersprache*, kategoria lepiej oddająca rzeczywiste stosunki, ale nieściśła. W Prusach pełniła funkcję identyfikacji narodowej. Władze nigdy nie wyraziły aprobaty dla badania stosunków narodowościowych z użyciem subiektywnego samookreślenia, mimo że było ono preferowane w innych krajach i zestawiane z danymi o języku ojczystym (Keller, 1926). Nadrzędnym wyznacznikiem niemieckości uczyniono posługiwanie się językiem niemieckim. W prowincjach wschodnich Prus i Szlezewiku-Holsztynie miało ono stanowić obiektywny miernik postępu germanizacji.

Podczas pierwszego spisu nowo dodana cecha, tj. mowa ojczysta, celowo nie została zdefiniowana w instrukcji. W Berlinie liczone, że dzięki temu zyska się bardziej spontaniczne odpowiedzi, bliższe stanowi faktycznemu. Stwarzało to problemy interpretacyjne, np. czy chodzi o język kraju, z którego się przybyło, a może tylko język matki. Starosta Zabrze zaproponował nawet, by w kolejnym spisie posłużyć się kate-

gorią *mowy towarzyskiej* (niem. *Umgangssprache*; *Preussische Statistik*, 1893). Interesujące nas pojęcie zdefiniowano w 1900 r.: wskazano, że chodzi o język, w którym najczęściej się myśli. W 1910 r. dodano kolejne doprecyzowanie: myśli się i modli. Za każdym razem podkreślano, że powszechnym zjawiskiem jest posługiwanie się jednym językiem. W tym kontekście problem klasyfikacyjny stanowiły dzieci urodzone w związkach heterogenicznych językowo (narodowo), a zwłaszcza te, które jeszcze nie mówiły.

Z raportu prezesa rejencji poznańskiej wynikało, że Polacy jako głowy gospodarstw domowych podawali, że dzieci posługiwały, a właściwie miały się posługiwać mową polską (*Preussische Statistik*, 1903). Było to nie po myśli władz, które oczekiwały, zgodnie z nieco mglistą instrukcją spisową, że potomstwu będą przypisywane dwa języki ojczyste, tj. matki i ojca. Rzecz była ważna z tego powodu, że częściej w związek małżeński wchodziły Niemki z Polakami niż na odwrót, choć samo zjawisko nie miało znacznych rozmiarów. W instrukcjach spisowych podkreślano naturalność posługiwania się w życiu codziennym jednym językiem, a wyjątkowość myślenia w dwóch lub więcej, co nie pozwalało właściwie uchwycić poziomu znajomości języka niemieckiego, czynnika istotnego dla oceny postępu procesu germanizacji czy akulturacji we wschodnich prowincjach. Inicjatywa w tym zakresie wyszła od jednego ze starostów powiatowych rejencji kwidzyńskiej, który zaproponował wprowadzenie nowego rozwiązania: pytania o język, którym spisywana osoba potrafi się posługiwać (*Preussische Statistik*, 1903). Miało to oznaczać rezygnację z kategorii *języka ojczystego*. Przedstawiciel władz lokalnych argumentował, że takie rozwiązanie przyczyni się do oceny postępu w przyswajaniu mowy niemieckiej przez dzieci i młodzież szkolną, a ponadto umożliwi skuteczną walkę o wprowadzenie Niemców na urzędy proboszczów katolickich (skoro język niemiecki jest znany, to można również w nim głosić słowo Boże).

Chociaż nie zrezygnowano z *mowy ojczystej*, to władze berlińskie przychylnie ustosunkowały się do przedłożonej propozycji i w 1905 r. wykorzystały w karcie A frazę zaproponowaną przez magistrat pewnego miasta w rejencji kwidzyńskiej, którego nazwy nie ujawniono: „Jeśli nie niemiecki, to czy posługuje się płynnie niemieckim (tak albo nie!)”; wprowadzono do propozycji drobną, ale istotną modyfikację w postaci słowa *płynnie* (niem. *vollkommen*). W 1910 r., po uwzględnieniu krytycznych uwag spływających od władz lokalnych, w karcie A złagodzone brzmienie tego dopowiedzenia. Zrezygnowano ze słowa *płynnie* w nadziei, że zachęci to spisujących do częstszego udzielania pozytywnej odpowiedzi. W związku z rozwojem polskiej świadomości narodowej nadzieja ta okazała się płonna. Prezydent rejencji poznańskiej pisał wprost, że z powodów politycznych gros Polaków nie przyznawało się do znajomości języka niemieckiego. Nie inaczej wyglądała sytuacja na obszarze rejencji bydgoskiej, której prezydent pokusił się nawet o przejrzenie podstawowej

dokumentacji spisowej powiatu Mogilno, w tym położonych w jego granicach miast Gębice²⁴, Mogilno i Pakość, i skonstatował, że Polacy z wyższych warstw społecznych powszechnie udzielali odpowiedzi „nie”, zapewne zatajając stan rzeczywisty (*Preussische Statistik*, 1908). Wszystko to znacznie obniżało rzetelność statystyki dotyczącej osób dwujęzycznych, która z wyżej opisanych powodów pozostawiała wiele do życzenia i była przedmiotem manipulacji. To z kolei odzwierciedlało się w znacznych różnicach w wynikach spisów. Zmienność wyników w czasie i przestrzeni dotyczyła także ludności posługującej się językiem polskim, kaszubskim czy gwarą mazurską, co bywało pokłosiem nacisków administracyjnych.

Na koniec rozważań o pruskich spisach ludności warto wspomnieć o problemach związanych z wydzieleniem przez statystyków niemieckich języka kaszubskiego i „mazurskiego”, mimo że w instrukcjach spisowych w odniesieniu do języka niemieckiego wyraźnie wskazywano, że lokalne dialekty, np. *Plattdeutsch*, należy traktować tak samo jak niemiecki. Nie zważano zatem na znacznie większe odrębności językowe dialektów niemieckich w porównaniu z tymi, którymi odznaczały się polski – powszechnie zrozumiały dla ludności kaszubskiej – i kaszubski, nie wspominając już o gwarze mazurskiej, która z kolei – na mocy decyzji administracyjnej – urosła do rangi języka. I w tym przypadku powody były polityczne, choć sami prezesi rejencji gdańskiej i olsztyńskiej pozostawali sceptyczni wobec celowości rzeczzonego wyodrębnienia (*Preussische Statistik*, 1908) i sygnalizowali, że gros Kaszubów podawało język polski jako ojczysty. Prowadziło to z kolei do „przekłamań” statystycznych, o czym z pasją pisał Stefan Ramułt (1899) w odniesieniu do wyników spisu z 1890 r. To celowe działanie było nakierowane na wzbudzenie poczucia odrębności wśród grup etnicznych i osłabienie wpływów polskiego ruchu narodowego, zgodnie z zasadą *divide et impera*, co skutkowało zamazywaniem obrazu stosunków etniczno-narodowych. Znamienne, że w schemacie projektowanego spisu w 1880 r. w dziale *Familiensprache* Blenck (1879) w ogóle nie wymienił języka kaszubskiego, natomiast po języku polskim pojawił się „mazurski”. Pozwala to wyprowadzić wniosek, że pierwotnie kaszubski został uznany za znikomy liczebnie i mógł być wykazany w kategorii innych języków, a wprowadzenie interesującego nas rozróżnienia w 1890 r. nie było zrealizowane ad hoc, lecz wynikało z przemyślanej strategii.

Jedynie w propozycji Blencka język polski został ulokowany na drugim miejscu po języku niemieckim, odpowiednio do wagi wynikającej z liczebności ludności polskiej w państwie pruskim. W karcie spisowej A w 1890 r. wystąpił już po litewskim, a w latach 1900, 1905 i 1910 został umieszczony na piątym miejscu (na kolejnych zawsze „mazurski” i kaszubski), nie licząc niemieckiego, w czym można doszukiwać się pewnej próby deprecjacji znaczenia tych języków. Na pierwszy plan wysu-

²⁴ Gębice utraciły prawa miejskie w 1934 r.

nięto trzy języki germańskie (holenderski, fryzyjski i duński – ostatni zapewne z uwagi na aneksję Szlezwika-Holsztynu i mniejszość duńską) i jeden romański (waloński, z silnym wpływem słownictwa i struktur języków germańskich), podczas gdy grupę języków słowiańskich i litewski przesunięto dosłownie do drugiej linii.

Krytyczne omówienie wyników statystyki języka ojczystego, opublikowanych w *Statystyce Prus* i innych wydawnictwach, wymagałoby osobnego studium. Należy w tym miejscu wspomnieć o znaczeniu pracy *Polacy na Kresach Pomorskich i Pojeziernych* (Romer, 1919). Jej autor podnosił sygnalizowane już kwestie, wnikliwie opisał niekonsekwencje występujące w formie i treści prezentowania danych narodowościowych, a także zwrócił uwagę na kontrowersyjne łączenie kategorii językowych i używanie pojemnej kategorii *inne*, co skutkowało zamazaniem obrazu interesujących nas stosunków, szczególnie w odniesieniu do ludności polskiej. Badania podjęte w 1890 r. (Fircks, 1893) i następnym latach dostarczyły nowej wiedzy w dziedzinie struktur demograficznych mniej wrażliwych na opisane niekonsekwencje. Ich rezultatem był obraz współzależności pomiędzy wiekiem, wyznaniem, płcią, obywatelstwem, miejscem urodzenia a przynależnością do określonej grupy etniczno-narodowej, jak to zresztą planował Blenck w 1879 r. Oczywiście im więcej kombinacji cech, tym większy z reguły obszar geograficzny agregacji danych. W *Statystyce Prus* w omawianym podokresie jedynie dla 1900 r. przedstawiono wyniki statystyki języka ojczystego na poziomie powiatów²⁵, a w pozostałych latach zaprezentowano grupowania w podziale na duże okręgi administracyjne, tj. rejencje, dzięki czemu różne kategorie językowe zostały ukazane w kontekście wielu zmiennych.

Królewskopruski Urząd Statystyczny w Berlinie zadbał również o opublikowanie statystyki narodowościowej na najniższym poziomie agregacji danych, tj. gmin i obszarów dworskich. Jej wyniki ukazały się w *Leksykonach gmin* za rok 1905 oraz – z pominięciem zasady dziesięcioletniego odstępu – za 1910 r. dla Prus Wschodnich i Zachodnich, Poznańskiego oraz Śląska²⁶, innymi słowy – dla obszarów licznie zamieszkiwanych przez ludność polską, kaszubską i mazurską. Pokazuje to, jak istotną wagę zaczęto przykładać do zagadnień narodowych w czasach rozbuźzonego nacjonalizmu i postępującego regresu urodzeń głównie wśród ludności niemieckiej, który zasadniczo przyczyniał się do zróżnicowania potencjału demograficznego dużych grup etniczno-narodowych mieszkających na obszarze Prus. Po zakończeniu I wojny światowej kwestie narodowościowe nabrały szczególnego znaczenia przy formowaniu nowego ładu geopolitycznego. Demografia zaczęła być po-

²⁵ Dane dla 1890 r. przedstawione w podziale na powiaty i rejencje czytelnik znajdzie w cytowanej pracy Fircksa z 1893 r. Na poziomie powiatów podano również dane statystyki językowej dla spisu z 1861 r., przy czym wykazano jedynie liczbę osób niemówiących po niemiecku (*Preussische Statistik*, 1864).

²⁶ W 1910 r. ukazał się *Leksykon gmin* dla rejencji opolskiej.

strzegana w kategoriach przeznaczenia, czynnika w istotnym stopniu determinującego los narodów (Chojecki, 2020).

4. Zakończenie

W 1867 r. przeprowadzono pierwszy ogólnoniemiecki spis ludności, niewolny od niedoskonałości. W następnych latach realizowano ujęcia ludności w całej Rzeszy według ustalonych cech i sposobów grupowań (Michel, 1985), których wyniki publikowano w *Statystyce Rzeszy Niemieckiej*. Należy podkreślić, że w krajowej *Statystyce Prus* wyniki spisów ludności w odniesieniu do królestwa były przedstawiane z uwzględnieniem dodatkowych grupowań złożonych i specyficznych cech, które wprowadzano do kart spisowych A, takich jak: niepełnosprawność, język ojczysty (obie w *Statystyce Rzeszy Niemieckiej* były obligatoryjne jedynie w 1900 r.), wykształcenie, miejsce pracy, liczba dzieci, rodzaj i powód pobytu osób nienależących trwale do gospodarstwa domowego. Ponadto w *Statystyce Prus* publikowano dane o heterogenicznych wyznaniowo małżeństwach i dzieciach pochodzących z ich związków.

Nie wszystkie wyniki spisów ludności przedstawiano w *Statystyce Prus*. Dane na najniższym poziomie agregacji zawarto w *Leksykonach gmin*, które były bez wątpienia wielkim osiągnięciem organizacyjnym Królewskopruskiego Biura Statystycznego w Berlinie. Część wyników spisów ludności publikowano „Czasopiśmie Królewskopruskiego Biura Statystycznego”, a od początku XX w. również w *Roczniku Statystycznym Państwa Prusy*, co pozostawało w związku z bieżącym zapotrzebowaniem na specjalistyczne dane, niekiedy ograniczone do określonego obszaru. Mimo powołania do życia Cesarskiego Urzędu Statystycznego w Berlinie aż do zmian politycznych po I wojnie światowej za organizację i przeprowadzenie spisów ludności na terenie kraju związkowego Prusy odpowiadało Królewskopruskie Biuro Statystyczne w Berlinie.

Poczynione w pracy uwagi nie deprecjonują wartości historycznej pruskich spisów ludności. Wręcz przeciwnie, ukazują dążenie ku doskonałości, pokonywanie barier i szukanie nowych rozwiązań, żeby wierniej odzwierciedlić rzeczywistość (funkcja czasu). Na ziemiach z ludnością polsko- i kaszubskojęzyczną przeprowadzenie spisów według nowych zasad napotykało wiele trudności. Nie były one zasadniczo spowodowane niechęcią do zaborcy, a wynikały raczej z nieznajomości języka niemieckiego lub braków w elementarnym wykształceniu czy zwyczajnej ignorancji dla spraw spisowych, co miało miejsce również w innych częściach Prus, choć nie w takiej skali jak na wschodnim obszarze kraju. Postawy narodowe dały o sobie znać wraz z wprowadzeniem do kart spisowych A i list B pytania o język ojczysty i odwołaniem się do danych o osobach dwujęzycznych, aby ocenić postęp procesu germanizacji. Problemy te zostały dobrze przedstawione w literaturze

przedmiotu, natomiast w badaniach historycznych występuje deficyt ujęć, które abstrahowałyby od nich lub nie stawiałyby ich w centrum zainteresowania.

Przeprowadzenie spisu ludności wymagało wysokiej kultury organizacyjnej, odpowiedniego aparatu administracyjnego, znacznych środków finansowych i przychylnego nastawienia samych spisywanych. W państwie brandenbursko-pruskim już od czasów Wielkiego Elektora przykładano wagę do zdobywania danych o ruchu naturalnym i stanie ludności, największego kapitału księstwa, a następnie królestwa. Spisywanie ludności nabrało szczególnego znaczenia pod rządami Fryderyka Wilhelma I, a zwłaszcza jego następcy, Fryderyka II. Jednak uzyskiwane wyniki nierzadko budziły zastrzeżenia, w czym istotną rolę odgrywały takie czynniki, jak: duża częstotliwość konskrypcji, brak jednolitych wytycznych, słabość sieci administracyjnej, głównie na obszarach wiejskich, niski poziom umiejętności czytania i pisania, spisywanie na podstawie przesłuchań głów gospodarstw domowych lub uprzednio stworzonych rejestrów, wreszcie brak centralnej instytucji, która kierowałaby ogółem prac spisowych. Powołanie do życia tej ostatniej w 1805 r. oraz większe zaangażowanie sił administracyjnych w prace spisowe, możliwe m.in. dzięki podjętym reformom państwa, przyczyniło się do podniesienia jakości uzyskiwanych wyników. Poprawę należy też łączyć z przejściem na trzyletni cykl spisywania, zaprowadzeniem kontroli pospisowych, powiązaniem wpływów z ceł z liczbą ludności, poszerzeniem wiedzy topograficznej i kartograficznej oraz bardziej precyzyjnym określeniem kategorii ludności spisywanej.

Pierwsza połowa lat 40. XIX w. przyniosła kolejne istotne zmiany. Wprowadzono imienne listy spisywanych i ograniczono, a następnie wyeliminowano korzystanie z różnych rejestrów ludności, a z czasem położono nacisk na powszechność i jednoczesność działań spisowych (początek grudnia) oraz zbieranie danych od domu do domu. Nie bez znaczenia dla jakości spisów było wprowadzenie ogólnej, powszechnie obowiązującej instrukcji spisowej, która określała m.in. najważniejsze pojęcia, zasady i zakres zbieranych danych, oraz pozostawienie władzom prowincjonalnym autonomii w sprawach przeprowadzania spisów i agregowania danych.

Ujednoczające i centralizujące działania zostały podjęte na początku lat 60. XIX w. przez Engela. Postępując zgodnie z zaleceniami londyńskiego kongresu statystycznego, stworzył on nowoczesną formę prezentacji wyników spisów ludności, która z pewnymi modyfikacjami przetrwała do 1910 r. (np. szczegółowe grupy wieku i kategorie stanu cywilnego). Ponadto zainicjował wydawanie monumentalnej *Statystyki Prus* i „Czasopisma Królewskopruskiego Biura Statystycznego”, a co najważniejsze wdrożył nowy, koherentny system dokumentacji spisowej, kontroli oraz agregowania danych i ograniczył rolę władz prowincjonalnych w tym zakresie. W systemie tym skorzystał z rad Centralnej Komisji Statystycznej w Berlinie, powołanej zresztą z jego inicjatywy, a analizę szczegółowych spraw i przygotowanie roz-

wiązań zlecił Centralnej Komisji Spisowej Państwa Prusy. U podstaw reformy leżało przyjęcie zasady samospisywania się (z odstępstwem od niej w uzasadnionych przypadkach) i wprowadzenie posługiwania się indywidualnymi kartami spisowymi, które obok list gospodarstw domowych stały się podstawowym źródłem informacji o ludności spisywanej od gospodarstwa domowego do gospodarstwa domowego z pomocą honorowych – a rzadziej płatnych – rachmistrzów. Rewolucją w zarządzaniu danymi było zastosowanie w 1871 r. kart A, które ułatwiły wykonywanie złożonych grupowań statystycznych wybranych cech demograficznych. Cechy te występowały w różnej konfiguracji w późniejszych spisach, przy czym zawsze uwzględniano płeć, wiek, stan cywilny, wyznanie, miejsce urodzenia, miejsce spisania, zawód, obywatelstwo i stosunek do głowy rodziny. Wszystkie kategorie pozwalały ukazywać złożony świat zależności i struktur oraz dynamikę zjawisk.

Podziękowania

Pragnę złożyć serdeczne podziękowania panu Remigiuszowi Tworzydle za pomoc okazaną przy gromadzeniu materiałów źródłowych.

Bibliografia

- Albrecht, K. (1927). Die preussischen Gutsbezirke. *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamts*, 67, 344–477.
- Andree, R., Peschel, O. (1878). *Physikalisch-Statistischer Atlas des Deutschen Reichs: 2 Hälfte. Atlas des Deutschen Reichs*. Verlag von Velhagen & Klasing.
- Bade, K. J. (2004). „Kulturkampf“ auf dem Arbeitsmarkt: Bismarcks „Polenpolitik“ 1885–1890. W: M. Bommers, J. Oltmer (red.), *Sozialhistorische Migrationsforschung* (s. 159–184). V&R Unipress.
- Behre, O. (1905). *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus*. Carl Heymanns Verlag.
- Belzyt, L. C. (1998). *Sprachliche Minderheiten im preussischen Staat 1815–1914: Die preussische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*. Herder-Institut.
- Belzyt, L. C. (2013). *Pruska statystyka językowa (1825–1911) a Polacy zaboru pruskiego, Mazur i Śląska*. Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Blenck, E. (1879). Die Aufgaben des Zählwerks im Jahre 1880. Mit einer Anlage. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 19, 367–376.
- Blenck, E. (1888). Die Volkszählung vom 1. Dezember 1885 in Preussen und deren endgültige Ergebnisse. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 28(1–2), 97–148.
- Blenck, E. (1892). Die Volkszählung vom 1. Dezember 1890 in Preussen und deren endgültige Ergebnisse. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 32, 177–264.
- Blenck, E. (1905). Das königliche statistische Bureau im ersten Jahrhundert seines Bestehens 1805–1905. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 45, 1–143.

- Borowski, S. (1969). Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807–1914. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 3, 125–142.
- Böckh, R. (1863). *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des Preussischen Staates: Festgabe für den Internationalen Statistischen Congress in Berlin*. Königliche Geheime Ober-Hofbuchdruckerei Decker.
- Böckh, R. (1869). Ueber die Centralization und Decentralisation der Statistik mit besonderer Beziehung auf die gegenwärtige Behandlung der Provinzialstatistik in den alten und neuen Provinzen des preussischen Staats. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 9, 212–214.
- Broesike, M. (1904a). Arbeitsort und Wohnort der Bevölkerung in den Grosstädten und einigen Industriebezirken Preussens am 1. Dezember 1900. *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamtes*, 44, 1–18.
- Broesike, M. (1904b). *Rückblick auf die Entwicklung der preussischen Bevölkerung von 1875 bis 1900 (Preussische Statistik, Bd. 188A)*. Verlag des Königlich Statistischen Bureaus.
- Chojecki, D. K. (2014). *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej industrializacji i urbanizacji w Niemczech (1871–1913)*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Chojecki, D. K. (2015). Niemiecki dyskurs polityczny wokół „powrotu do natury” w kontekście umieralności niemowląt (początek XX wieku). *Przeszłość Demograficzna Polski*, 37(4), 125–140. <https://doi.org/10.18276/pdp.2015.4.37-06>.
- Chojecki, D. K. (2016). „Volk ohne Jugend”: Strach przed starością demograficzną narodu niemieckiego (a młodością polskiego) na przykładzie poglądów Friedricha Burgdörfera. W: A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz (red.), *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym): t. 2. Aspekty społeczno-kulturowe* (s. 293–310). Wydawnictwo DiG.
- Chojecki, D. K. (2020). Population Changes in Polish Western Territories before and after World War I. *Historická demografie*, 44(1), 93–131. http://www.eu.avcr.cz/export/sites/eu/.content/files/historicka-demografie/HD_44-1_CTP-144s.pdf.
- Chojecki, D. K., Włodarczyk, E. (2012). *Topodemograficzny atlas gmin i obszarów dworskich Pomorza Zachodniego w 1871 roku* (t. 1). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Engel, E. (1861). Die Methoden der Volkszählung, mit besonderer Berücksichtigung der im preussischen Staate angewandten. Eine Denkschrift, bearbeitet in Hinblick auf die am 3. December d. J. stattfindende Volkszählung. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 1, 149–212.
- Fabricius. (1868). Ueber factische und rechtliche Bevölkerung. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 10, 1–19.
- Feldman, J. (1980). *Bismarck a Polska* (wyd. 3). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Fircks, A. (1879). *Rückblick auf die Bewegung der Bevölkerung im preussischen Staate während des Zeitraumes vom Jahre 1816 bis zum Jahre 1874 (Preussische Statistik, Bd. 48A)*. Verlag des Königlich Statistischen Bureaus.
- Fircks, A. (1887). Die konfessionellen Mischehen im preussischen Staate und das Religionsbekenntniss der diesen Ehen entstammenden Kinder. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 27, 165–188.

- Fircks, A. (1893). Die preussische Bevölkerung nach ihrer Muttersprache und Abstammung. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 33, 189–297.
- Fuisting, B. (1892). *Das preussische Einkommensteuergesetz vom 24. Juni 1891 und die Ausführungsanweisung vom 5. August 1891, mit Erläuterungen und einer Einleitung: Die geschichtliche Entwicklung des preussischen Steuersystems und systematische Darstellung der Einkommensteuer* (wyd. 2). Carl Heymanns Verlag.
- Gaziński, R., Gut, P. (2014). Historische Büchlein i Geheime Finanz Bücher jako przykłady źródeł do dziejów społeczeństwa miejskiego na Pomorzu Pruskim w II połowie XVIII wieku. *Przeszość Demograficzna Polski*, 36, 151–164.
- Gehrmann, R. (2000). *Bevölkerungsgeschichte Norddeutschlands zwischen Aufklärung und Vormärz*. A.Berlin Verlag Arno Spitz.
- Gerss, W. (2010). Historische systematische Bevölkerungsstatistik. W: W. Gerss (red.), *Bevölkerungsentwicklung in Zeit und Raum: Datenquellen und Methoden zur quantitativen Analyse* (s. 75–105). VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-92113-6_2.
- Gołata, E. (2018). *Koniec ery tradycyjnych spisów ludności*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Heidborn, T. (2017, 7 kwietnia). *Daten zum Stapeln*. <https://www.mpg.de/11212751/datenverarbeitung-geschichte>.
- Hoffmann, J. G. (1839). *Die Bevölkerung des Preussischen Staats nach Ergebnisse der zu Ende des Jahres 1837 amtlich aufgenommenen Nachrichten in Staatswirtschaftlicher, Gewerblicher und sittlicher Beziehung*. Nicolaische Buchhandlung.
- Hohls, R. (1991). Quellen zur Erwerbsstatistik Deutschlands im ausgehenden 19. und im 20. Jahrhundert. W: W. Fischer, A. Kunz (red.), *Grundlagen der historischen Statistik von Deutschland. Quellen, Methoden, Forschungsziele* (s. 315–350). Westdeutscher Verlag. https://doi.org/10.1007/978-3-663-12157-2_21.
- Kaczmarek, B. (1967). Ocena spisów ludności na Śląsku z pierwszej połowy XIX wieku. *Przeszość Demograficzna Polski*, 1, 33–66.
- Keller, K. (1926). Die Fremdsprachige Bevölkerung im Freistaate Preussen. *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamts*, 66, 144–188.
- Keller, K. (1931). Umfang und Richtung der Wanderungen zwischen den preussischen Provinzen in den Jahren 1871 bis 1925. *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamtes*, 70, 273–291.
- Kędełski, M. (1996). *Umieralność i trwanie życia ludności Wielkopolski w XIX wieku*. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu.
- Klinckmüller, H. (1880). *Die amtliche Statistik Preussens im vorigen Jahrhundert* (t. 2). Verlag von Gustav Fischer.
- Knapp, F. G., Böckh, R. (1867). Das Verfahren bei der preussischen Volkszählung vom 3. December 1864. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 7, 1–30.
- Koch, G. (1879). Die physikalisch-statistischen Atlanten der Vereinigten Staaten von Amerika und des Deutschen Reichs. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus*, 19, 143–152.
- Kowal, S. (1982). *Spółczesność Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

- Labbé, M. (2007). Institutionalizing the Statistics of Nationality in Prussia in the 19th Century (from local bureaucracy to state-level census of population). *Centaureus*, 49(4), 289–306. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0498.2007.00078.x>.
- Labbé, M. (2019). *La nationalité, une histoire de chiffres: Politique et statistiques en Europe centrale (1848–1919)*. Presses de Sciences Po.
- Ładogórski, T. (1952). Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu światłego (1741–1805). *Przeгляд Zachodni*, 1–2, 53–105.
- Ładogórski, T. (1969). Złudzenia pruskiej statystyki ludności pierwszej połowy XIX w. i próby jej korekty na Śląsku. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 3, 3–27.
- Łazowska, B. (2018). Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim. *Wiadomości Statystyczne*, 63(5), 78–102. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.0654>.
- Łuczak, C. (1988). *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*. Wydawnictwo Poznańskie.
- Łuczak, C. (2001). *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*. Wydawnictwo PSO.
- von Mayr, G. (1926). *Statistik und Gesellschaftslehre* (wyd. 2; t. 2). Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Michel, H. (1985). Volkszählungen in Deutschland: Die Erfassung des Bevölkerungsstandes von 1816 bis 1933. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook*, 26(2), 79–92. <https://doi.org/10.1524/jbwg.1985.26.2.79>.
- Ministerial-Blatt für die gesammte innere Verwaltung in den Königlich Preussischen Staaten*. (1846). Verlag des Königlichen Zeitungs-Komtoirs.
- Ministerial-Blatt für die gesammte innere Verwaltung in den Königlich Preussischen Staaten*. (1852). Verlag des Königlichen Zeitungs-Komtoirs.
- Ministerial-Blatt für die gesammte innere Verwaltung in den Königlich Preussischen Staaten*. (1855). Verlag des Königlichen Zeitungs-Komtoirs.
- von Oertzen, C. (2017). Die Historizität der Verdattung: Konzepte, Werkzeuge und Praktiken im 19. Jahrhundert. *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin*, 25(4), 407–434. <https://doi.org/10.1007/s00048-017-0183-6>.
- Piątkowski, A. (1990). *Przemiany demograficzne w miastach Prus Zachodnich w latach 1815–1850*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Preussische Statistik*. (1864). Verlag des Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei.
- Preussische Statistik*. (1867). Verlag von Ernst Kuehn.
- Preussische Statistik*. (1869). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1875). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1882). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1883). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1888). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1893). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1897). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.

- Preussische Statistik*. (1903). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1908). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1913a). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Preussische Statistik*. (1913b). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Puslowski, L. (1872). *Das Königlich Preussische Statistische Bureau und seine Dependieten, Geschichte, Organisation und Verwaltung*. Puttkammer & Mühlbrecht, Buchhandlung für Staats- und Rechtswissenschaft.
- Ramułt, S. (1899). *Statystyka ludności kaszubskiej*. Akademia Umiejętności.
- Romer, E. (1919). *Polacy na Kresach Pomorskich i Pojeziernych*. Książnica Polska Towarz. Naucz. Szkół Wyższych.
- Schmidt, J. (2007). Zwei Welten – Der Bevölkerungsbegriff in der Soziologie und der Eugenik. W: J. Ehmer, U. Ferdinand, J. Reulecke (red.), *Herausforderung Bevölkerung: Zu Entwicklungen des modernen Denkens über die Bevölkerung vor, im und nach dem „Dritten Reich“* (wyd. 1, s. 47–54). VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90653-9_5.
- Statistik des Deutschen Reichs*. (1873). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat*. (1912). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat*. (1913). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat*. (1914). Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus.
- Stępiński, W. (red.). (2006). *Pomorze Zachodnie w XIX i początkach XX stulecia (1815–1918)* (t. 3). Wydawnictwo Poznańskie, Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.
- Szultka, Z. (2010). Terytorium i ludność państwa pruskiego w dobie fryderycjańskiej. W: B. Wachowiak (red.), *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)* (t. 2, s. 408–468). Wydawnictwo Poznańskie.
- Trevisiol, O. (2004). *Die Einbürgerungspraxis im Deutschen Reich 1871–1945* [rozprawa doktorska, Universität Konstanz, Fachbereich Geschichte und Soziologie]. <https://d-nb.info/974206237/34>.
- Wajda, K. (1969). *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850–1914*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wajda, K. (2000). Stosunki ludnościowe na ziemiach pomorskich w latach 1850–1914. W: S. Salmonowicz (red.), *Historia Pomorza: t. 4, cz. 1: (1850–1918) Ustrój, gospodarka, społeczeństwo* (wyd. 1, s. 70–132). Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego.
- Weber, P. (1914). *Die Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung mit einem Vorwort „Die Fehlerquellen in der Statistik der Nationalitäten“*. Verlag von Julius Springer.
- Wilke, J. (2012). Streiflichter und Persönlichkeiten zur Geschichte der Statistik in Berlin vom Ende des 17. Jahrhunderts bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. *Zeitschrift für amtliche Statistik Berlin Brandenburg*, 1–2, 96–108. https://www.statistischebibliothek.de/mir/servlets/MCRFileNodeServlet/BBHeft_derivate_00000024/HZ_201201-2.pdf.
- Wojtun, B. S. (1976). Ocena jakości pruskiej statystyki ludnościowej przy użyciu równań bilansujących. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 9, 27–40.

- Zyplikiewicz, L. A. (2000). Powszechne spisy ludności w monarchii Habsburgów. W: P. Franaszek (red.), *Celem nauki jest człowiek: Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego (s. 387–400).
- Zyplikiewicz, L. A. (2014). *Ludność Krakowa w drugiej połowie XIX wieku. Struktura demograficzna, zawodowa i społeczna*. Historia Iagellonica.